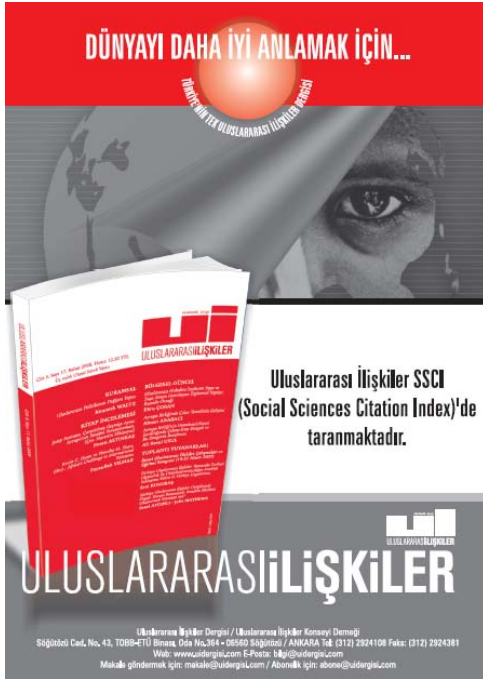

Yayın ilkeleri, izinler ve abonelik hakkında ayrıntılı bilgi:

E-mail: bilgi@uidergisi.com

Web: www.uidergisi.com

Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak

Elçin Aktoprak

Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler
Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü

Bu makaleye atıf için: Aktoprak, Elçin, “Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak”, *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 1, Sayı 4 (Kış 2004), s. 23-58.

Bu makalenin tüm hakları Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği'ne aittir. Önceden yazılı izin alınmadan hiç bir iletişim, kopyalama ya da yayın sistemi kullanılarak yeniden yayımlanamaz, çoğaltılamaz, dağıtılamaz, satılamaz veya herhangi bir şekilde kamunun ücretli/ücretsiz kullanımına sunulamaz. Akademik ve haber amaçlı kısa alıntılar bu kuralın dışındadır.

Aksi belirtilmediği sürece *Uluslararası İlişkiler*'de yayınlanan yazılarda belirtilen fikirler yalnızca yazarına/yazarlarına aittir. UİK Derneğini, editörleri ve diğer yazarları bağlamaz.

Uluslararası İlişkiler Konseyi Derneği | Uluslararası İlişkiler Dergisi

Söğütözü Cad. No. 43, TOBB-ETÜ Binası, Oda No. 364, 06560 Söğütözü | ANKARA

Tel: (312) 2924108 | Faks: (312) 2924325 | Web: www.uidergisi.com | E- Posta: bilgi@uidergisi.com

Immanuel Wallerstein: Sosyal Bilimlere Yeniden Bakmak

Elçin AKTOPRAK*

ÖZET

Immanuel Wallerstein, dünya-sistem analizi temelinde geliştirdiği tezleriyle dünyayı alışlagelmiş anlama ve algılama biçimlerimizi farklılaştıran önde gelen sosyal bilimcilerden biridir. Bu makalenin amacı, Wallerstein'ın temel tezlerinin kısaca açıklanmasından öteye gitmemektedir. Bu çerçevede ilk bölümde dünya-sistem analizi ve Wallerstein'ın sosyal bilim anlayışı ele alınmakta, ikinci bölümde modern dünya-sistemi incelenmektedir. Wallerstein'a göre modern dünya-sistemi bir kapitalist dünya-ekonomidir. Bu nedenle ikinci bölüm dahilinde Wallerstein'ın kapitalizm ve jeokültür anlayışı ile sınıf, ırk, ulusal ve etnik kimlik hakkındaki görüşlerine de değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Dünya-Sistem Analizi, Modern Dünya Sistemi, Kapitalist Dünya-Ekonomi, Jeokültür.*

Immanuel Wallerstein: Reapproching Social Sciences

ABSTRACT

Immanuel Wallerstein is one of the distinguished social scientists differentiating our general way of understanding and perceiving the world by developing the thesis that is based on world-system analysis. The aim of this article is limited to a short explanation of his approach. In this context, in the first chapter Wallerstein's world-system analysis and social sciences approach will be dealt with and in the second chapter modern world-system will be examined. Wallerstein considers modern world-system as a capitalist world-economy. Hence, Wallerstein's perception on capitalism and geoculture and his opinions on class, race, national and ethnic identity will be held in the second chapter.

Keywords: *World-System Analyses, Modern World-System, Capitalist World-Economy, Geoculture.*

* Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Araştırma Görevlisi.

Giriş

Günümüzde sosyal bilimler alanında tezleri üzerinde ve tezleri üzerinden en önemli tartışmaların yapıldığı önde gelen isimlerden birisi Immanuel Wallerstein'dır. Geliştirdiği Dünya-Sistem Analizi (*World-System Analysis*) ışığında çalışmalarını sürdüren geniş bir takipçi kitlesine sahip olan Wallerstein'ı bir sosyolog veya tarihçi olarak nitelendirmek kendisine ihanet olacaktır. Wallerstein, sosyal bilimlerdeki disiplinler ayrımı teşvik edici değil, engelleyici bulan bir tarihsel sosyal bilimcidir.

Wallerstein, entellektüel ve politik arayışına New York'da lise çağlarındayken başladığını dile getirir ve dünya sorunlarıyla yakından ilgilenen, politik bilince sahip bir ailede yetişmesinin bu arayışta önemli bir rolü olduğunu altını çizer. 1947'de Columbia Üniversitesi'ne girdiğinde sosyal demokratların ve komünistlerin karşılıklı eleştirilerinden etkilenmiştir. Bu ikilemlerin yarattığı soruların cevaplarını sistem karşıtı hareketlere yönelik çalışmalarında aramaya başlayacaktır.¹

1951-53 yılları arasında, McCarthyciliğin yoğun şekilde yaşandığı bir dönemde Amerikan Ordusuna hizmet eden Wallerstein, askerden döndüğünde "McCarthyçilik ve Amerikan Dış Politikası"nı yüksek lisans tezi olarak seçer. Çalışmalarının merkezinde siyasal çıkarlar yer almaktadır² ve ilgisi sadece Amerikan politikalarına yönelik değildir. Bağımsızlık hareketleri heyecanının yaşandığı bir dönemdir ve Wallerstein'ın lise yıllarından beri Batı dışındaki dünyaya duyduğu ilgi, kendisini bağımsızlık hareketleri telaşının içinde bulmasını sağlar.³ Bu yıllarda Afrika entellektüel ilgisinin odak noktası haline gelir. 1974'te yayınlanan *Modern Dünya-Sistemi*'ne dek Wallerstein, dönemin öğrenci hareketlerine sempati duyan bir Afrika uzmanı olarak tanınacaktır.

1968, Wallerstein'ın hayatında önemli bir dönüm noktasıdır. Bu dönemde Columbia Üniversitesi'nden ayrılan Wallerstein, akademik kurumsallaşmaya karşı eleştirilerini yoğunlaştırmış⁴, klasik sosyal bilim anlayışına yönelttiği sorular etrafında ilgisi epistemolojik alana da kaymıştır.

¹ Immanuel Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, New York, The New Press, 2000, s. 15-16.

² Charles Ragin ve Daniel Chirot, "Immanuel Wallerstein'in Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji," *Tarihsel Sosyoloji: Bloch'tan Wallerstein'a Görüşler ve Yöntemler*, der. Theda Skocpol, çev. Ahmet Fethi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 280.

³ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 16.

⁴ Walter Goldfrank, "Paradigm Regained? The Rules of Wallerstein's World-System Method," *Journal of World-System Analysis*, Cilt 6 No. 2, <<http://csf.colorado.edu/jwsr/archive/vol6/number2/pdf/jwsr-v6n2-goldfrank.pdf>>

İlerleyen yıllarda bünyesinde Fernand Braudel Merkezi'ni kuracağı Binghampton Üniversitesi'ne geçtiğinde yıl 1976'dır.

Avrupa genişlemesinin ekonomik ve toplumsal tarihinin yeni bir sentezini yaratma girişimi olarak görülebilecek Modern Dünya-Sistemi ile asıl ününe kavuşan Wallerstein,⁵ 1970'lerden itibaren dünyaya Dünya-Sistem Analizi olarak adlandırdığı bir perspektiften bakmaya başlamıştır. Wallerstein'ın bundan böyle yapacağı tüm akademik çalışmaların çerçevesi artık bellidir. Modern Dünya-Sistemi'nin yayınlanmasından bir yıl sonra sosyolojinin en yüksek ödülü Sorokin Ödülü'nü kazanan Wallerstein'ın yaklaşımı, Weber'den bu yana gelişmeye dair en önemli kuramsal ifade olarak nitelendirilmektedir.⁶

Wallerstein'a göre önemli entelektüel kararlarından biri, sosyal bilimlerdeki ayrımları kaldırıp atmak olmuştur. Gerçek dünyanın açıklanması ve betimlenmesine yönelik klasik sosyal bilim anlayışına karşı çıkış tarihselci ve sistemik olmalıdır.⁷ Mevcut olayların açıklayıcısı olarak kalmak, gazete manşetlerinin peşinde koşmaya devam etmek niyetinde değildir. Daha ileri gidip kapitalist dünya sisteminin nasıl var olduğunu açıklamayı seçecektir.⁸

Önünde toplumsal değişimi açıklamak için seçebileceği iki yol vardır. İlki, her zamana, mekana ve bütün toplumlara uygulanabilen düzenli yasaların varlığını kabul eden; ikincisi, her durumun ancak kendi tarihiyle açıklanabilir olduğunu varsayan, genel geçer yasaları reddeden bir yaklaşımdır. Bir sosyolog olarak yetişen Wallerstein, 1970'lere dek ilk yaklaşımı tercih etmiştir. Ancak çalışmaları sırasında gerçeğin amprik analizi üzerinde dönen akademik ve siyasi çatışmalarda, aslında bu analizlerin araçlarının da sorgulanmasının gerektiğini farkederek.⁹ O güne dek kabul ettiği araştırma yöntemi Wallerstein için artık kabul edilemez bir hale gelmiştir. Artık modernleşme kuramlarını sınamakla ilgilenmemektedir ve kendi dünya sistemi yaklaşımının her iki tür araştırma yöntemini de olumsuzladığına inanmaktadır.

Marksist kökenli bir düşünür olan Wallerstein'ın¹⁰ dünya-sistem analizi temelinde biçimlendirdiği düşünceleri alışlagelmiş klasik sosyal bilim

⁵ Ragin Chirot, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi", s. 276.

⁶ Robert Fitch, "Wallerstein'ın Gezegeni," *Cosmopolitik*, No. 2, s. 133.

⁷ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 17.

⁸ Ragin Chirot, "Immanuel Wallerstein'ın Dünya Sistemi", s. 285.

⁹ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s.17.

¹⁰ Wallerstein, entelektüel açıdan kendisini Marx'a, Freud'a, Schumpeter ve Polanyi'ye borçlu hissettiğini belirtir. Fanon, Braudel ve Prigogine ise tezi üzerinde en çok etkisi olan isimlerdir. (Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 18) Kullandığı merkez güçler arası çekişme ve rekabet,

anlayışını reddetmekten ziyade, bu sosyal bilim anlayışının tekliğine karşı, farklı bir perspektif sunmakta; klasik sosyal bilimcileri at gözlüklerini çıkarmaya davet etmektedir.

Wallerstein, kapitalizmin klasik tezlerini de modern dünya-sistemi dahilinde, yine kapitalizmin içinde ve onun özelliklerini kullanarak tersine çevirir. Kapitalizmin savunulduğu gibi serbestlikten yana olmadığını, kısmi bir akışı tercih ettiğini; kapitalistlerin tam rekabetçi değil, rekabetle tekelin uyum içinde bulunduğu, hem yarar (kâr) hem de zarar edilebilen bir pazar arzusunda olduklarını; kapitalist dünya ekonomisi tarihinin mülkiyet haklarının genişlemesinin değil, daralmasının tarihi olduğunu ve kapitalist anlayışın devlet karşıtlığını içermediğini, tersine devlete gereksinimi olduğunu savunur. Wallerstein'ın bu tezler çerçevesinde özgünlüğü, kapitalist bir dünya sistemi içinde sosyalist bir yapının kurulamayacağını ileri sürmesidir; çünkü sosyalizm de bu sistemin bir ürünüdür.

Belirtmek gerekir ki, bu çalışmanın amacı, Immanuel Wallerstein'ın dünya-sistem analizi temelinde ileri sürdüğü tezlerin kısaca açıklanmasından öteye gitmemektedir. Bu çerçevede ilk bölümde tüm tezlerinin temeli olarak dünya-sistem analizi ve sosyal bilim anlayışı; ikinci bölümde tarihsel sistemlerin içinde yaşadığımız örneği olarak modern dünya-sistemi ele alınacaktır. Wallerstein'a göre modern dünya-sistemi bir kapitalist dünya- ekonomidir. Öyleyse kapitalizm nedir, nasıl bir yapı dahilinde işlemektedir, bize sunduğu jeokültür nasıl oluşmuştur ve bu jeokültüre karşı duruşlar var mıdır? Bu soruların cevabı da ikinci bölümde aranacaktır. Wallerstein'ın sınıf, ırk, ulusal ve etnik kimlik hakkındaki görüşleri de kapitalizmi ele alışıyla yakından ilgili olduklarından modern dünya sistemi bölümü dahilinde incelenecektir.

Wallerstein'ın Sosyal Bilim Anlayışı ve Dünya-Sistem Analizi

Klasik Sosyal Bilim Anlayışına Eleştirel Bakış

Wallerstein, Aydınlanma'nın bir ürünü olarak kurumsallaşan sosyal bilimler disiplinlerinin, yaşadığımız dünyayı anlamamız ve sorunlara çözümler üretmemiz için önümüzde duran önemli engellerden biri olduğu fikrindedir. Disiplinlerarası çalışmalar bu engeli üzerinden atlanabilecek bir boyuta getirirse de disiplinler-arası demek bile, disiplinlere ait bir ayrımın devamlılığını yansıtmaktadır. Wallerstein'a göre sosyal bilimler içindeki bu sınırları kaldırmak ve sosyal bilimleri, tarihsel olarak evrilen insan

yetersiz talep, ücret baskısı ve ucuz hammadde arayışı gibi kavramlar ve mekânizmaları ise Lenin'den ödünç alınmıştır.

toplumları üzerine çalışan tek bir disiplin olarak tanımak içinde yaşadığımız dünyayı anlamak için atacağımız ilk adım olacaktır.

Wallerstein, dünya sistem-analizi perspektifinde sosyal bilimleri bir bütün olarak kullanmıştır ve kendisini de bir tarihsel sosyal bilimci olarak nitelendirmektedir. Kapitalist dünya-ekonominin tarihini, yayılmasını ve işleyişini incelerken tarihi, sosyolojiyi, ekonomiyi, coğrafyayı ve antropolojiyi aynı potada eritmiştir. Aynı potada eritmiştir, çünkü bu ayrı disiplinlerin çalışılacak farklı konularının olmadığı fikrindedir.

Fransız Devrimi'nin ardından Avrupa'da toplumsal hayat devlet, sivil toplum ve piyasa olmak üzere üç farklı alana bölünmüştür. Aydınlanma'nın ürünü olan bu varsayımsal bölünmenin ardından, her üç alan da siyaset, sosyoloji ve ekonomi olmak üzere üç ayrı disipline tahsis edilmiştir. Her biri kaçınılmaz ilerleme inancı temelinde olayları incelemekte, daha iyi bir siyasi, sosyolojik ve ekonomik yapıya ulaşılacağından emin olarak bu gidişatın yollarını aramaktadır. Oysa sadece bir alanda yaşanacak bir ilerleme veya gerilemenin, sınırları dahilinde kalmayacağı açıktır. Her biri birbiriyle iç içe geçmiş alanlardır ve birindeki eylem her zaman diğerlerinde de etkisini gösterecektir.¹¹

Immanuel Wallerstein, bildiğimiz şekliyle bilimi, modernliğin birinci derecedeki entelektüel ifadesi olarak tanımlar.¹² Oysa, iki yüz yıldır gerçeğe ulaşmanın tek meşru yolu olarak taçlandırılan bilim, modern dünya-sisteminden önceki tarihsel sistemlerde de vardır. Fakat hiçbir dönemde bilim ve felsefe arasında temel bir kopukluk yaratılarak bu ayırım kurumsallaştırılmamışken, modern dünya-sisteminde bilim ve felsefe birbiri ile yarışamayacak iki kültür olarak görülmüş, aralarında fiili bir hiyerarşi oluşmuştur. Üniversiteler bu iki kültürü iki fakülte olarak ayırırken, her zaman, doğa bilimlerine sosyal bilimlerden daha fazla saygı gösterilmiş, ayrıcalık tanınmıştır.¹³ Oysa bilim ve felsefe iki ayrı şey değildir ve birbirlerinden kopartılmamalıdır.

Wallerstein'a göre, diğer tarihsel sistemler ile modern dünya-sisteminin bilim anlayışı arasındaki bu fark kapitalist bir dünya sisteminin yükselişi ile bilim ve teknolojinin gelişimi arasındaki ilişkide yatmaktadır. Aslında bu ilişki sosyal bilimlerin en klişe gözlemlerinden biridir. Marx ve Weber, bunu, kapitalistlerin kârlarını azami düzeye çıkarmak için rasyonel olmak zorunda olduklarını söyleyerek açıklarlar. Kapitalistler üretim maliyetini

¹¹ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 139-140.

¹² Immanuel Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, çev. Mustafa Özel, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 157.

¹³ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 160-161.

azaltacak, alıcıları çekecek her türlü ürünü üretmeyi kolaylaştıracak bütün teknolojik ilerlemelere kucak açacaklardır. Wallerstein ise bu açıklamayı pek tatmin edici bulmamaktadır. Kâr getirici girişimlerde bulunmak isteyen insanlarla bilimsel ilerleme yaratabilecek insanlar bundan binlerce yıl önce de yaşamışlardır. Fark, bu insanların varlığında değil, modern dünya-sisteminde teknolojik ilerlemenin ödülleri olmasındadır. Dolayısıyla teknolojik yeniliği merkezî hale getirmek için önce kapitalist olmak gerekmektedir.¹⁴ Kapitalizmin anavatanı ise Avrupa'dır.

Kurumsal bir yapı olarak sosyal bilimler büyük ölçüde Avrupa'da doğmuş, Avrupa'nın bütün dünya sistemine hükmettiği tarihsel bir noktada ortaya çıkmıştır. Bu nedenle sosyal bilimlerin konusunun, epistemolojisinin ve metodolojisinin içinde doğdukları potanın kısıtlamalarını yansıtmaları doğaldır. Batı medeniyeti hakkındaki varsayımlarından, oryantalizme, evrenselciliğin dar görüşlülüğünden bilimi ilerleme teorisine dayandırma girişimlerine kadar sosyal bilim Avrupamerkezcidir. Modern dünya sisteminin Newtoncu bilimi,¹⁵ prestijli bilgi tarzı ve toplumsal söylemde son söz sahibi olarak felsefenin yerini almıştır.¹⁶

Wallerstein Newtoncu bilimi reddetmemekte ama onu kıyasıya eleştirmektedir. Newtoncu bilime nasıl ulaşıldığını açıklamaya Calvinistlerden başlar. "Calvinist argüman çok basittir. Kaderimiz aslında önceden belirlenmiş değildir. Tanrı her şeyi önceden belirleyemeyeceği için değil, ama insanlar her şeyin önceden belirlenmiş olduğunu ileri sürdükleri zaman Tanrı'nın belirleme yeteneğini sınırlamış olacakları için."¹⁷ Yine de Calvinistler günaha prim vermezler. Çünkü, Tanrı'nın kararlarını sınırlayacağı için kimlerin kurtulacağına ilişkin önbilgiye sahip olamasalar da, kimlerin kurtulmayacağına dair önbilgiye sahip olabileceklerine inanırlar. Günahlar bellidir. Öyleyse günah işleyen insanların kurtarılması beklenemez, çünkü Tanrı kurtarılmış olanların böyle davranmalarına izin vermez.¹⁸

¹⁴ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, s. 155-156.

¹⁵ Newtoncu bilime göre, bizim dışımızda maddi bir evren vardır ve varolan herşey evrensel doğa yasalarının hükmü altındadır. Bilimin görevi de amprik araştırma yoluyla bu evrensel yasaları açığa çıkarmaktır. Amprik araştırma ölçmeyi gerektirir ve ölçme ne kadar kesinse verilerin niteliği de o kadar iyidir. Dolayısıyla, din ve felsefe gibi amprik olarak geçerliliği ölçülemeyecek bilgi iddialarının bilgi olarak itibarı kalmamıştır.¹⁵ Bilginin evrenselliği zaman ve mekân kavramlarını da saf dışı etmiştir. Sosyal bilimler de bu temelde doğa bilimlerinin yanında ikincil bir rolü kabul etmek zorunda kalmış, ancak kendisinin de bir bilim olduğunu ve evrensel yasalara ulaşabileceğini gösterebilmek için sürekli bir çaba içine girmiştir.

¹⁶ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, s. 185-187.

¹⁷ *Ibid.*, s. 220.

¹⁸ *Ibid.*, s. 220-221.

Bu çözüm modern bilimde de benimsenmiştir. Bilim adamı, meslektaşlarının tanımadığı şekliyle uygun bilimsel yöntemleri izlemediğinde, yani “rasyonelliği” bir kenara bıraktığında günah işlemektedir.¹⁹ Kimin günah işlediğini yorumlayacak olanlara verilen gücün oranı bu çözümün en büyük sakıncası olmaktadır. 18. yüzyıl sonlarından itibaren güç Newtoncuların eline geçmiştir.

Sosyal bilimlerin doğa bilimleri ile yakın olup olmadığı konusu, 19. yüzyıldan bu yana bir taraftan sosyal bilimlerde Newtoncu modelin kullanılıp kullanılmayacağı temelinde, diğer taraftan da nometetikler ve idiografikler²⁰ arasındaki ayrım temelinde tartışılmaktadır. Bu çekişmeye yönelik en önemli eleştirilerden biri 1958’de, Wallerstein’in epistemolojik sorunlara yaklaşımını etkileyen ilk isim olan Fernand Braudel’den gelmiş; Braudel, hem idiografik hem de nometetik epistemolojilere karşı savaş vermiştir.

İdiografikler için önemli olan olayların meydana geldiği tarihlerdir. Kronolojiyi sağlar, tamamen kendine özgü ve kendi terimleriyle açıklanabilir bir öykü sunarlar. Olgular tarihçiler tarafından ortaya çıkarılmayı beklemektedir. Braudel, bu olayların muhtemelen meydana gelmiş olduklarını reddetmez, ancak iki şeyin üzerinde durur. Birincisi, bazı olayların oldukları zaman kaydedilmiş, bazılarının da kaydedilmemiş olduklarıdır. Belki de tarihte haberimiz olmayan, ama bildiğimiz birçok olaydan daha önemli olan kaydedilmemiş pek çok olay vardır. İkincisi, biz diğerlerinin yerine bu daha önemli olanları kaydetmiş olsaydık bile bunlar herhangi bir öneme sahip olacaklar mıdır? Braudel’e göre olaylar tozdan ibarettir.²¹

Braudel, ele aldığı aslı sorunun zamanın farklı hızlarda hareket ettiğini göstermek olduğunu söyler²² ve yepyeni bir tarihsel zaman kavramının öncüsü olur. Durağan zamanı (*longue durée*) coğrafî mekanın, ilerleyen zamanı (*conjunctures*) toplumsal ve ekonomik yapılarıdaki değişimlerin ağır

¹⁹ Ibid.

²⁰ İdiografikler ile nometetikler arasındaki ayrım Newtoncu bilimi redde dayanmamaktadır. Tam tersine ikisi de Newtoncu bilime sadıktırlar. Her ikisi de toplumsal gerçekliğin bilinebilirliğine inanırlar. Araştırmacının tarafsız olması ve bir tarihinin gerçeği olduğu gibi yazması gerektiği üzerinde anlaşılır. Aralarındaki fark genellemelere ulaşım konusunda yatar. İdiografikler, felsefi, yani tümdengelsel, spekülasyon ve mitik herşeyden arındırmaya çalıştıkları bir tarih disiplini içinde genellemelere varmayı felsefi bir tuzak olarak görürler. Nometetikler ise kendilerini doğa bilimlerine kabul ettirme konusunda daha istekli bir tavırla genellemelere ulaşmaktan kaçınmaz, tarihin yasalarını bulmaya çalışırlar.

²¹ Immanuel Wallerstein, *Sosyal Bilimleri Düşünmemek: 19. Yüzyıl Paradigmasının Sınırları*, çev. Taylan Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 1999, s. 196-197.

²² Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2002, s. 75-76’dan “Braudel and the primary vision,” Radyo 3’te 13 kasım 1977 tarihinde P. Burke ve G. Koenigsberger’in yaptıkları bir söyleşi.

ilerleyen zamanı olarak kavramsallaştırır. Üçüncü ve en hızlı akan zaman ise siyasal olayların gerçekleştiği zamandır (*événements*).²³ Wallerstein da Braudel'in zaman anlayışını benimseyerek, olayların konjonktürel ritimlerine ve uzun vadeli eğilimlere yerleştirilmediği sürece hiçbir anlam taşımadığını savunmaktadır.²⁴

Braudel, geleneksel tarihi sürekliliğe karşı kesin bir zamanı ayrıcalıklı kılan bir anlayış olarak görmüş ve "uzun süre"yi sosyal bilimlerin epistemolojik anahtarı olarak kabul etmiştir.²⁵ Wallerstein da bu anahtarı kullanacaktır. Yapılar hakkında kafamız bir netliğe kavuşmadan, daha karmaşık bir şeyi, mesela mikro tarihleri ya da metinleri veya oy verme kalıplarını analiz etmeye girişebileceğimize inanmamakta,²⁶ bir durumu yapısal, çevrimsel ve olgusal olarak ele almanın bizi daha doğru bir sonuca götüreceğini belirtmektedir.

Wallerstein'in geleneksel bilim anlayışından uzaklaşarak farklı bir epistemoloji izlemesine katkıda bulunan bir diğer isim de Ilya Prigogine'dir. Braudel, sürekliliği inkar eden hakim tarih anlayışına, Prigogine ise Newtoncu bilime karşı mücadele etmektedir.

Denge durumunu istisnai bir şey olarak gören karmaşıklık biliminin önde gelen isimlerinden biri olan Prigogine, bilimin karmaşıklığa dayalı, determinizmin ve dolayısıyla çoktan kararlaştırılmış bir geleceğin rasyonalitesinin ötesine giden yeni bir rasyonalite biçimine geçiş süreci içinde olduğunu söyler ve geleceğin verili olmamasının temelde bir umut kaynağı olduğuna inanır.²⁷ Newtoncu bilim, sabit dinamik sistemleri açıklamaktadır, fakat tarihsel gerçekliğin tümü sabit dinamik sistemlerde yatmamaktadır. Sabit olmayan sistemler de vardır ve bunlarda ilk koşullar farklı sonuçlar doğurmaktadır. İşte bu ilk koşulların etkisi Newtoncu bilim tarafından araştırılmamıştır.²⁸

Yeni bilime göre,

"Gerçeklik karmaşıktır. Ve gerçeklik temelde bir nedenden dolayı karmaşıktır: zaman oku (*time arrow*). Her şey her şeyi etkiler ve zaman geçtikçe, her şey dediğimiz şey de karşı konmaz biçimde genişler. Birçok şey silinmesine ya da bulanıklaşmasına rağmen, bir anlamda hiçbir şey ortadan kalkmaz. Evren kendi düzenli düzensizliği ya da düzensiz düzeni içinde

²³ Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih Yazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 57.

²⁴ Immanuel Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, çev. Erol Öz, İstanbul, Metis Yayınları, 1998, s. 219.

²⁵ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 165.

²⁶ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Wallerstein*, s. 236.

²⁷ *Ibid.*, s. 181.

²⁸ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 166.

yoluna devam eder-bir hayatı vardır. Kendi kendine yerleşen, şeyleri bir arada tutan, görünüşte bir tutarlılık yaratan sonsuz sayıda geçici düzenli gelişme desenleri vardır kuşkusuz. Ama bunların hiçbiri kusursuz değildir, çünkü kusursuz düzen tabii ki ölüm demektir ve zaten kalıcı bir düzen hiçbir zaman varolmamıştır. Kusursuz düzen, tanım gereği bilinen evrenin ötesinde olan Tanrı'yla kastedebileceğimiz şeydir. Demek ki atomlar, galaksiler, yapılarındaki iç çelişkiler onları yaşadıkları geçici denge durumu her neyse ondan git gide uzaklaştırana kadar kendi yollarını, deyim yerindeyse kendi evrimlerini izlerler. Bu evrimleşen yapılar sürekli olarak, denge durumlarının artık geri getirilemeyeceği noktalara, çatallanma noktalarına ulaşır ve sonra yeni yollar bulunur, yeni düzenler kurulur, ama bu yeni düzenlerinin ne olacağını hiçbir zaman önceden bilemeyiz."²⁹

Tüm bu tanımlama Wallerstein'in dünya-sistem analizinin temelini oluşturmaktadır. Wallerstein'a göre de bir sistem doğar, belirli kurallara göre yaşar ve belirli bir anda krize girer, çatallaşır (*bifurcation*) ve kendisini başka bir şeye dönüştürür. Neye dönüştüreceğini önceden kesin olarak söylemek mümkün değildir, sadece belirli varsayımlarda bulunulabilir. Ancak yeni durumun bir öncekinden daha iyi olacağını garanti yoktur. İşte bu noktada Wallerstein'ın ilerleme ve hep daha iyiye ulaşma temelinde gelişen Aydınlanma düşüncesinden kopuşu söz konusudur, fakat bu kopuş ilerlemeyi değil, ilerlemenin kaçınılmazlığının reddini temsil etmektedir. Wallerstein'ın geleceğe dair öngörülerini umutsuz değildir. Prigogine gibi geleceğin belirsizliğinin umuduna inanır ve daha iyi bir sistem ümidini, onun için mücadele etme arzusunu içinde taşır.

Wallerstein'a göre "araştırmacının rolü gerçekliği inşa etmek değil, gerçekliğin nasıl inşa edilmiş olduğunu anlamak ve gerçekliğe ilişkin çeşitli inşaları birbirlerine göre sınamaktır."³⁰ Bu nedenle işe, içinde çalışacağı dünya ölçekli çerçeveyi çizmekle başlayacak ve bu çerçeve içinde farklı tarihsel sistemleri tanımlayıp, bugün yaşadığımız modern dünya sisteminin nasıl inşa edildiğini klasik sosyal bilim anlayışına eleştirel bir bakış yöneltmek ve gerçekliğe ilişkin farklı bir inşa sunarak bize iletacaktır.

Neden Dünya-Sistem Analizi?

Sistem, aralarında herhangi bir nedenle zorunlu ilişkiler bulunan öge veya alt sistemler seti olarak tanımlanabilir ve "sistem analizi" bu ögelerin birbirleriyle ilişkisini, sisteme etkilerini ve sistemin bu ögelere etkilerini inceler. Bu sistem bir örgüt olabileceği gibi, bir bürokratik yapının veya ülkenin sistemi de olabilir. Bu çerçeveden baktığımızda dünya-sistem analizi

²⁹ Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Yirmi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, s. 231.

³⁰ *Ibid.*, s. 234.

de dünya ölçekli bir sistemin anlaşılma çabası olarak düşünülebilir. Fakat dünya-sistem analizi dünya ölçekli bir analiz birimi olmanın ötesinde, konuları ele alış ve yorumlayışı ile klasik sistem analizinden farklılıklar göstermektedir. Bu farklılardan en önemlisi, genel sistem analizlerinin aksine dünya-sistem analizinin Newtoncu bilim üzerine inşa edilmemiş olmasıdır.

Ahlaki ve siyasi bir analiz olarak doğan dünya-sistem analizi, 19. yüzyıl sosyal biliminin sunduğu yollara karşı çıkan bir perspektiftir. "Dünya dönüşümüne katkıda bulunan tarihsel sosyal bilimin kurulması için bir çağrıdır."³¹ Wallerstein'a göre, iyinin kaçınılmaz zaferine olan inanca destek için, yalvarmadan, seçenekleri aydınlatarak dünyanın dönüşümüne katkıda bulunmakta olan dünya-sistem analizi, gerçek dünyanın pek çok alanını keşfetmemizi önleyen pencerelerin açılmasıdır.³²

Dünya-sistem analizi, bir önceki bölümde de ele aldığımız gibi, ekonomi, siyaset ve sosyolojinin ayrı analiz birimleri, öznelere, metotları, teorik varsayımları olduğunu kabul etmeyerek bunların tek bir disiplin olduğunu vurgulamaktadır. Her biri kolektif insan faaliyeti olan ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanlar sosyal hareketin özerk alanları değildirler. Her birinin ayrı bir mantığı yoktur. Hepsi tek bir kurallar bütünü içinde yer almaktadır.³³

Dünya-sistem analizine göre toplumsal çözümlemenin anlamlı birimi tarihsel sistemdir. Sistemleri tarihsel yapan ise doğdukları anda sona erecek olmalarının bilinmesidir. Tarihsel sistem, kavram olarak tarihsel sosyal bilim birliğinin de yansımasıdır. Varoluş aynı anda hem sistematik hem de tarihseldir. Bu sistematiklik ana çerçeveyi çizerken, tarihsellik sistemin gidişatı üzerinedir.³⁴

Dünya-sistem analizi ilerleme sürecini yörüngeden çıkarıp analitik bir çeşitlilik olarak açmaktan yanadır. İlerlemeyi reddetmemekte ama çizgisel bir ilerleme ya da gerilemeye kesin bir şey gözüyle de bakmamaktadır. Eğer dünyada farklı örnekler, çeşitler, tarihsel sistemler varsa ve bütün bu tarihsel sistemlerin başlangıçları ve sonları bulunuyorsa, o zaman tarihsel sistemlerinin zaman içindeki ardılıklarının nasıl oluştuğu da dünya-sistem analizinin konusudur.³⁵

Her tarihsel sistemde çelişkiler vardır. Çelişkilerin nedeni, acil çıkarların uzun vadeli çıkarlarla çatışmasıdır ve bu çelişkiler kaçınılmazdır. Her tarihsel sistem eninde sonunda kendi yaşayabilme kabiliyetini bu

³¹ Ömer Türkes, "Sosyal Bilimleri Düşünmemek," 2001, <<http://www.yenigundem.com>>

³² Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 148.

³³ *Ibid.*, s. 133-134.

³⁴ *Ibid.*, s. 139.

³⁵ *Ibid.*, s. 146-147.

kaçınılmaz çelişkiler nedeniyle zedeleyecektir. Bu çelişkiler belli bir yoğunluk düzeyine ulaştığı zaman tarihsel sistem krize girer. "Kriz, tarihsel bir sistemin, iç çelişkilerinin birikimli etkisinin artık sistemin ikilemlerini süregitmekte olan kurumsal örnekleri içindeki ayarlamalarla halletmeyi imkansız kıldığı noktaya kadar evrildiği durumdur."³⁶ Kriz dönemi aynı zamanda bir sonraki sistemin yapısının belirlendiği de bir geçiş dönemidir.³⁷

Yapısal geçişler başladığında eski sistemin süreçleri hemen sona ermeyecek, hatta şiddetlenecektir ki, bu da yapısal bunalımı kışkırtan ve şiddetlendiren şeyin kendisidir. Bununla beraber birikim süreci üzerinde yavaş yavaş meydana gelen sıkıştırmanın şiddeti arttıkça birikim sürecinden en çok pay alanlar arasındaki -ki şimdiye dek bilinen her sistemde bazıları daha fazla imtiyazlara sahip olmuştur- rekabet de ölümcülleşir. Bu durum siyasi çözüm olanaklarını azaltır. Dolayısıyla, her zaman söylendiği gibi, düzenin çözülmesinin gerçek nedeni alt sınıfların eylemleri değil, "düzenin muhafızlarının ruhlarındaki çöküştür."³⁸

Bir tarihsel sistem içinde gerçek mücadele yeni bir sisteme geçileceği açıklık kazanınca başlar. Gerçek değişim kaçınılmaz olduğunda herkes tarafından benimsenecektir. İşte bu tehlike anıdır. Düzenin çözülmesiyle eşzamanlı olarak ideoloji de çözülür. Bu dönemde kimin gerçekte daha iyi, daha eşitlikçi bir düzenin savunucusu olduğunu anlamak zorlaşır.³⁹

Bugün modern dünya sisteminin geçiş dönemini yaşadığımızı savunan Wallerstein, bugüne dek üç temel tarihsel sistem türünün mevcut olduğunu ileri sürmektedir. Bunlar, *mini-sistemler*, *dünya-imparatorluklar* ve *dünya-ekonomilerdir*. Aslında dünya-imparatorluklar ve dünya-ekonomilerin her biri dünya ölçekli olduğu için, bu ikisini dünya sistemi başlığı altında da toplamaktadır.

M.Ö. 8000 ve 10.000 civarlarında yaygın olan tarihsel sistem türü mini-sistemlerdir. "Mini-sistemler, içinde bir tek kültürel ve siyasal sürecin görüldüğü küçük ölçekli işbölümüdür."⁴⁰ Bu sistemde çok basit tarım, avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan kabileler vardır. Kabile halinde yaşayan avcı toplayıcılar ve basit tarımcılar arasındaki alışveriş, paylaşım ve takas şeklindedir. Kabile üyeleri bu alışverişleri pazar mantığıyla ve araçlarıyla düzenlememektedir.

³⁶ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemler*, s. 143-144.

³⁷ *Ibid.*, s. 144-146.

³⁸ *Ibid.*, s. 70.

³⁹ *Ibid.*

⁴⁰ *Ibid.*, s. 295.

Bugün var olmayan mini-sistemler dışındaki tek sistem türü ise dünya sistemidir. Dünya sistemi ya ortak bir siyasi sistem ya da ortak bir ekonomik sistem temelinde şekillenerek iki farklı isim alacaktır.

Dünya-imparatorluklar çok geniş siyasi yapılardır ve sınırları içinde farklı pek çok "kültür"⁴¹ barındırmaktadır. Çin, Mısır ve Roma uygarlıkları dünya imparatorluğunun bildiğimiz üç örneğidir. Romalılar, Mısırlılar ve Çinliler ticaret de yapmışlardır, ama dünya-imparatorlukların ekonomileri kırsal kesimden merkeze doğru haraç/vergi zincirine dayanmıştır.

Dünya-ekonomiler ise geniş ortak üretim yapılarının farklı siyasi yapıları barındırdığı tarihsel sistemlerdir. Temel mantık, pazardaki geçici birçok tekelin lehine biriken artı-değerin eşitsiz dağılımıdır ki, bu "kapitalist" bir mantıktır.⁴² Ortak bir işbölümünü paylaşan dünya-ekonomiler yüzlerce yıl süren dünya-imparatorlukların aksine fazla uzun yaşamamaya meyillidir. Dünya-ekonomiler aşamadıkları bunalım anlarında ya imparatorluk haline dönüşmekte ya da imparatorluğun içinde erimektedir.⁴³ Bu sistemin dünya ekonomisi olarak adlandırılmasının nedeni bütün bir dünyayı içine alması değil, hukuksal olarak tanımlanmış bütün politik birimlerden büyük olmasıdır.⁴⁴ Bu nedenle Wallerstein dünya ekonomisi yerine dünya ekonomisi kavramını kullanmayı tercih etmektedir.

M.Ö. 8000 ile M.S. 1500 yılları arasında her üç sisteminin de örnekleri yaşanmış, fakat hiçbirisi yerkürede tam bir hakimiyet sağlayamamıştır. Ancak söz konusu dönemde dünya-imparatorlukları daha hakimdir. Mini-sistemler ve dünya-ekonomiler imparatorluklar tarafından ortadan kaldırılabilirler gibi imparatorluğa entegre de olabilmişlerdir. Fakat 1500 civarında bir dünya-ekonomisi bu kaderden kurtulmayı başarabilmiş, "kırılganlığını yenerek kendini kapitalist bir sistem halinde pekiştirmiştir."⁴⁵ İlk kez, yeryüzünde sadece bir tek tarihsel sistem varolacaktır: kapitalist dünya-ekonomisi.

⁴¹ Wallerstein'in burada "kültür"ü bir grubu diğerlerinden ayıran vasıflar kümesi olarak kullanır ki, bu vasıflar, ortaklaşa paylaşılan bir öz-bilinç ve değerleri güçlendirmedir. Ancak Wallerstein'a göre "kültür" farklı bir anlamda da karşımıza çıkmaktadır. Burada, herhangi bir grup dahilindeki yüksek tabakanın çıkarlarını gruptaki diğer kişilerin çıkarlarına karşı haklı çıkarmaya yarayan bir ideolojik örtüdür. (Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 212-216) İlerde bahsedeceğimiz jeokültür kavramında yer alan kültür sözcüğünün kökünde bu anlam yatmaktadır.

⁴² Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 139-140.

⁴³ Fitch, "Wallerstein'in Gezegeni", s. 134.

⁴⁴ Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya-Sistemi: Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyılda Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, C. I, çev. Latif Boyacı, İstanbul, Bakış Yayınları, 2004, s. 31.

⁴⁵ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür*, s. 295.

Modern Dünya-Sistemi

Wallerstein için modern dünya-sistemi, kapitalist dünya-ekonomidir. Kapitalist dünya-ekonomi, 16. yüzyılda Avrupa'da doğmuş, 19. yüzyılda bütün yerküreyi kendi toplumsal işbölümüne eklemleyerek yayılmıştır. Her tarihsel sistem gibi kapitalist dünya-ekonomi de kendi çelişkilerini içinde barındırmaktadır. Bu çelişkilerin yarattığı problemlerle uğraşmak için yaratılan kurumlar vardır. Yine de her tarihsel sistem gibi modern dünya-sistemi de sona erecektir.

Braudel'in olayları olgusal, yapısal ve çevrimsel açıdan ele alma teklifini izleyen Wallerstein, modern dünya sistemini Kondratieff dalgaları olarak adlandırılan ekonomik çevrimsel ritimleri hesaba katarak analiz etmektedir. Wallerstein'a göre Kondratieff dalgaları kapitalist dünya-ekonomisinin en önemli hegemonik çevrimleridir. Çevrimlerin analiz yapıları olarak meşrulukları savunulabilirliklerinde, faydaları ise uygulamalarında yatmaktadır.

Kapitalizm belli çevrimsel ritimler yaşar. Bu çevrimler genellikle 50-60 yıllıktır ve her çevrimin bir genişleme ve daralma dönemi, bir de tepe noktası vardır. Wallerstein Kondratieff'in uzun dalgalar modelini benimsemiştir ki, arzdaki istikrarlı değişimin (*variation*) talepteki istikrarsız değişimle birleşmesi bu dalgaları oluşturmaktadır.⁴⁶ Dalgaların uzunlukları siyasal süreçlerle de bağlantılıdır. Bu dalgalar, ulusal değil, dünya ölçekli dalgalardır.

Bu modelde genişleme dönemi *A* ve daralma dönemi de *B* evreleri olarak adlandırılır. Kapitalist dünya-ekonomiyi tarihsel bir sistem olarak kabul ettiğimizde, *B* safhaları bu sistemin varlığının temelini oluşturmaktadır; çünkü, *A* safhaları, yeni icatlar, yeni yatırımlar ve genişlemelerle sistemin nefes almasıken, *B* safhaları gereksiz üretici güçlerin ve üretim biçimlerinin dışarı atıldığı nefes verişlerdir.⁴⁷

Kapitalist dünya-ekonomisinin üretim biçimi sınırsız sermaye birikimine dayanmaktadır. Merkez-çevre gerilimini sergileyen işgücünün eksensel dağılımında eşitsiz bir değişim söz konusudur. Siyasi üstyapısını sözde egemen devletlerin oluşturduğu kapitalist dünya ekonomisinin devletlerarası ilişkiler için kullanım kılavuzu ise hegemonların oluşmasını değil, ama bir egemen devletin sistemi dünya imparatorluğuna dönüştürmesini engelleyen güç dengesidir.⁴⁸

⁴⁶ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 215.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 218.

⁴⁸ *Ibid.*, s. 254.

Batı Avrupa'yı kapitalistleştiren ise feodalitenin krizi, feodal sistemi ayakta tutan senyörler, Kilise ve devletlerin eşzamanlı çöküşüdür. Köylü ayaklanmalarının artması ile köylülerin toprak sahipleri karşısında güçlenmesi toprak sahiplerini yeni bir strateji izlemeye yöneltmiştir. İşte bu yeni strateji, 16. yüzyıl ekonomisinin coğrafi sahasını genişleterek yeni ticaret bölgeleriyle birlikte yeni gelirlere kavuşmasını sağlamış⁴⁹ ve böylece kapitalist dünya-ekonomünün tohumları atılmıştır.

Bu noktada karşımıza iki soru çıkmaktadır. İlki, bu gelişmenin kaçınılmaz olup olmadığıdır. Hayır, gelişme kaçınılmaz değildir. Eğer bu süreçte Batı Avrupa dışardan gelen fetihler yoluyla yenilenmeye tabi olsaydı durum çok daha farklı cereyan edebilirdi; ama bu dönemde böyle fetihçi bir güç yoktur. İkincisi feodalizmin yerini neden kapitalizmin aldığı sorusudur. Kapitalizm almıştır; çünkü yüzyıllardır kapitalist girişimci tabakalar dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi Batı Avrupa'da da bulunmaktadır. Ancak bu tabakaların kendi motivasyonlarını sistemin tanımlayıcısı haline getirmelerini senyörler, Kilise ve devlet gibi kuvvetli güçler engellemiştir. Bunların zayıflamaları ve fetih yoluyla bir yenilenmenin olmamasının yarattığı boşluktan yararlanan girişimci tabakalar boşluğu doldurarak yerlerini sağlamlaştırmışlardır.⁵⁰ Şansa dayalı bu doğuş, Wallerstein'ın en çok eleştirilen açıklamalarından olacaktır.

1640-1730 yılları dünya ekonomisinin uzun durgunluk dönemidir ve bu dönemde mücadelenin biçimi merkantilizm olmuştur. Dünya-ekonomi içindeki imparatorluklar kendi duvarlarını yükseltmişlerdir. Bu rekabette İngiltere ve Hollanda başı çekerken,⁵¹ sanayileşmesine hız veren İngiltere yarışın galibi olarak 19. yüzyıla girmiştir.

Sanayileşme kapitalist dünya-ekonomünün yerküreyi kaplamasındaki önemli aşamadır. Hem silah gücünün artması hem de ulaşımın kolaylaşması düzenli ticareti artırmıştır. Gelişen sanayinin hammadde ihtiyacı da artık eski sınırlar içindeki pazarlardan daha elverişli olan yeni pazarlardan sağlanmaya başlanmıştır.⁵²

Avrupa dünya ekonomisinin coğrafi genişlemesi, diğer dünya sistemlerinin onun içinde erimesini beraberinde getirmiştir. Avrupa dışındaki en önemli dünya ekonomilerinden biri olan Rusya, 19. yüzyılda yarı-çevre statüsünde bir devlet haline gelirken, Latin Amerika, Afrika ve

⁴⁹ Fitch, "Wallerstein'in Gezegeni", s. 134.

⁵⁰ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 144-145.

⁵¹ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 94.

⁵² Ibid.

Asya'daki devletlerin hemen hemen hepsi yeni dünya-ekonomünün işleyişine uygun bir statü sahibi olmuşlardır.⁵³

1917 Rus Devrimi ile birlikte devrimci mücadeleler dönemi başlarken, paradoksal bir şekilde sanayileşmiş kapitalist dünya-ekonomünün birliği de başlamaktadır. Rus Devriminin savunduğu tezler ne olursa olsun artık dünya modern dünya-sistemi içindedir ve tek bir devletin ya da tek tek devletlerin yaptığı devrimlerle bir sistemin köklü bir değişiklik geçirmesi beklenemez. Artık kapitalist dünya-ekonomi tam anlamıyla yer küreye egemendir.

Kapitalizm

Kapitalist dünya ekonomisinin en önemli ayırt edici özelliklerinden biri sınırsız sermaye birikiminin önceliği, diğeri de buna bağlı olarak metalaşmadır. Oysa daha önceki sistemlerde sermaye olduğu halde sermayenin kendisini büyütme hedefi yoktur. Diğer tarihsel sistemlerde üretimin bir kısmı kullanım, bir kısmı da mübadele için yapılmaktadır; ancak sadece kapitalizmde mübadele için üretim ödüllendirilir. Kapitalizmde pazar, siyasi, iktisadi ve toplumsal hatta kültürel kurumlarca biçimlendirilen ödül ve ceza dağıtıcı bir yapıdır ve iktisadi mücadelenin esas arenasıdır.⁵⁴

Diğer tarihsel sistemlerde üretim, yatırım, dağıtım süreçleri piyasa dışı yollarla yürütülmektedir, yani metalaşmamışlardır. Kapitalistler ise gitgide daha çok sermaye biriktirme peşinde, bu toplumsal süreçlerin gitgide daha çoğunu metalaştırmaya çalışmışlardır. Bunun sonucunda kapitalizmin tarihsel gelişmesi her şeyi metalaştırma yönünde bir eğilime sahip olmuştur.⁵⁵

Metalaştırmanın ardından üretim süreçleri karmaşık meta zincirleri halinde birbirine bağlanmışlardır.

"Örneğin tüm tarihsel kapitalizm deneyimi boyunca geniş ölçüde üretilip satılan tipik bir ürün olarak giyim eşyalarını düşünün. Giyim eşyası üretmek için genellikle en azından kumaş, iplik, birtakım makineler ve işgücü gerekir. Ancak, bu kalemlerin her biri de üretilmeyi gerektirir. Yine, bunların üretilmesinde kullanılacak kalemlerin de üretilmesi gerekir. Meta zincirindeki tüm alt süreçlerin metalaştırılması kaçınılmaz olmadığı gibi,

⁵³ Ibid., s. 194-195.

⁵⁴ Etienne Balibar ve Immanuel Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, 3. B., çev. Nazlı Ökten, İstanbul, Metis Yayınları, 2000, s. 147.

⁵⁵ Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, 2. B., çev. Nemciye Alpay, İstanbul, Metis Yayınları, 1996, s. 13.

yaygın da olmamıştır. Hatta, göreceğimiz gibi zincirdeki tüm halkaların metalaştırılmaması durumunda genellikle daha çok kâr elde edilir. Açık olan nokta, böyle bir zincirde, bilançoya maliyet kalemi olarak kaydedilen birtakım ücretler alan emekçilerden oluşmuş çok büyük ve dağınık bir kümenin varlığıdır. Ayrıca çok daha küçük ama yine de dağınık durumdaki insanlardan oluşmuş ve zincirin toplam üretim maliyeti ile, nihai ürünün elden çıkarılmasından elde edilen toplam gelir arasındaki son farkı bir biçimde paylaşan bir küme vardır.”⁵⁶

Kapitalist dünya-ekonominin ilk temel çelişkisi kârı paylaşan bu kümeden doğmaktadır. Bir sınıf olarak düşünüldüğünde üretim maliyetlerinin düşmesi tüm kapitalistlerin çıkarınadır. Ancak düşen maliyetler sık sık aralarından bazılarını daha üstün duruma getirebilmektedir. Bu noktada birinin tekeli diğerinin zehridir ve bu nedenle kapitalistler ilk aşamada birbirleriyle rekabet halindedir. Zehirlenenler serbest piyasanın insan doğasına en uygun sistem olduğunu söyleyerek paylarını artırma çabasında olanlardır. Ancak kapitalizmin özü sınırsız sermaye birikimidir ve her kapitalist sermaye birikimini artırmak için kârını maksimize etmek isteyecektir. Bunun da serbest rekabet ortamında gerçekleşmeyeceği açıktır.

Kapitalist dünya-ekonominin ikinci temel çelişkisi ise üretilen mallara alıcı bulma ile, yani arz ve taleple ilgilidir. “Git gide daha çok sermaye biriktirilip daha çok süreç metalaştırıldıkça ve gitgide daha çok meta üretildikçe akışı sürdürmenin kilit gereklerinden biri, gitgide daha çok alıcı bulunması olmuştur.”⁵⁷ Ama üretim maliyetlerini düşürme çabası para akışını ve dağıtımını da olumsuz yönde etkilemekte ve alım gücünü düşürmektedir.

Merkez, Çevre, Yarı-Çevre

Modern dünya-sisteminin üçlü bir yapısı vardır. Kapitalist dünya sisteminin kurumsal yapıları olan devletler, merkez, çevre ve yarı-çevre olmak üzere üç ayrı yapısal pozisyona ve buldukları pozisyona bağlı olarak hiyerarşik bir sıralamaya girmektedir. Ayrımın temelindeki kilit olgu, farklı başlangıç noktalarında, Batılı devlet mekanizmaları ile Batılı olmayanların arasındaki güç farklılığında yatmaktadır. Bu güç farklılığını kavrandığında eşitsiz değişimin⁵⁸ işlevi, gücünün zayıfa, yani merkezin çevreye baskısı da kavranmaktadır. Toplumdaki üst, orta ve alt tabakalar, kapitalist sistemde

⁵⁶ Ibid., s. 14.

⁵⁷ Ibid., s. 15.

⁵⁸ Eşit değişim, basitçe merkezin çevreden ucuz hammadde ve ürün alıp ona pahalıya satması olarak açıklanabilir.

merkez, yarı-çevre ve çevre olarak şekillenmişlerdir. Merkez ve çevre, burjuvazinin artığa el koyma sisteminin çok önemli bir parçasıdır ve merkezin çevrenin artı-değerine el koyma sürecinde merkez ülkelerin proletaryası da çevrenin sömürülmesine katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla Wallerstein'a göre kapitalizm sadece artı-değerin işçiden işverene değil, çevreden de merkeze tahsis edilmesidir.⁵⁹

Dünya ekonomisindeki eksensel işbölümünün mekânsal bir işbölümüne de yol açmasıyla ortaya çıkan merkez ve çevre kavramları farklılaşmış üretim maliyetleri ile ilgili kavramlardır. Aynı emek miktarı yaşanan bölgeye göre farklı piyasa değerleri üretmektedir. Dolayısıyla farklı devletlerde eşit olmayan bir burjuva-proletarya dağılımı oluşmaktadır.

Farklı üretim süreçlerinin mekânsal olarak uzak alanlarda yerleşmesi kaçınılmaz ve değişmez bir özellik değildir ama normal bir özellik olma eğilimindedir; çünkü merkeze hammadde sağlayan çevrenin ürününü yetiştirdiği coğrafi ve iklimsel koşulların yer değiştirememesi özelliği vardır. Ayrıca merkez-çevre ilişkisi siyasal unsurlar tarafından da korunmaktadır. Ürünlerin siyasal sınırları meta zincirleri halinde geçmeleri olgusu, gerekli siyasal süreçleri kolaylaştırmaktadır; çünkü sınır geçişlerinin kontrolü devletin fiili olarak kullandığı en büyük gerçek güçlerden biridir. Her yapısal pozisyondaki her devletin farklı siyasal yapılarla sahip olması da eksensel işbölümünü sürdüren ve yöneten devletlerarası eşitsiz sistemin siperi halindedir.⁶⁰

Merkez, kapitalist dünya-ekonomiden en fazla yararlanan bölgedir. Batı Avrupalı devletlerin pek çoğu ilk merkez bölge olarak ortaya çıkmışlar; güçlü devlet yapıları, yaygın bürokrasi ve büyük, güçlü ordular geliştirmişlerdir.⁶¹ Ucuz emeğe sahip çevre bölgelerin kapitalist dünya-ekonomi içindeki işlevleri ise merkezin ihtiyacı olan hammaddeyi sağlamaktır. "Merkez ülkelerin kapitalistleri, çevrede yaşayan büyük üretici kitlesinin emeğini sızdırarak, kalıcı azgelişmişliği ve sistemsel ekonomik krizleri yaratmakta"⁶² ve devam ettirmektedir.

Merkez ve çevre kavramları Wallerstein'a özgü kavramlar değildir ve Bağımlılık Ekolünce⁶³ kullanılmışlardır. Yarı-çevre kavramı ise Wallerstein'a

⁵⁹ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 86.

⁶⁰ Balibar, Wallerstein, *Irak, Ullus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 101.

⁶¹ Zaman içinde İspanya, Portekiz gibi devletler merkezden yarı-çevreye düşerken ABD merkeze dahil olmuştur.

⁶² Fitch, "Wallerstein'ın Gezegeni", s. 134.

⁶³ Latin Amerika kökenli Bağımlılık Ekolü kapitalizmin yayılmasını az gelişmişliğin sorumlusu olarak görür. Andre Gunter Frank gibi isimlerin dahil olduğu bu ekol, modernleşme kuramının tersine kapitalist yayılmanın az gelişmiş ülkeleri ilerletmediğini, tam tersine geri kalmışlıklarını derinleştirdiğini savunur.

özgü bir kavramdır ve Wallerstein'ın orta sınıfla ilgili tezleri temelinde gelişmiştir. Aynı orta sınıfın toplumdaki iki temel sınıf, yani alt ve üst sınıf arasında tampon görevi görmesi, dengeleyici bir unsur olması gibi, yarı-çevre de merkez ve çevre arasında tampon görevi görmektedir. Ekonomik olarak olmasa da siyasi olarak dünya-ekonominin işlemesinde önemli bir yere sahiptir; çünkü kutuplaşmanın belirgin olduğu ve giderek arttığı bir sistemde yarı-çevre dengeleyici bir unsurdur. Bu bölge, merkez gibi uluslararası ticarete baskın bir role sahip değildir ve ticaretten merkez kadar fayda sağlamaz; ancak çevre gibi hammadde üreticisi de değildir. Hem sömüren hem de sömürülen olan yarı-çevre, genellikle ara mal üreticisidir.

Bu üç yapısal pozisyon arasında hareketlilik mümkündür ama kapitalizmin özüne uygun olarak bu hareket sınırlıdır. Zengin merkez bölge büyümeye: biri bu bölgeye eklenirken bir diğeri çıkmış demektir.⁶⁴ Modernleşme kuramına uygun bir şekilde her devletin merkeze girme kabiliyeti veya imkanı olsa da, bu gerçekleştiği takdirde kapitalist dünya-ekonominin işleyişi bozulacaktır; çünkü bu sistem herkesin eşit koşullarda yarışmasına izin verme özelliğini taşımamaktadır.

Devlet ve Devletlerarası Sistem

"Siyasetin konusu, iktidar ilişkilerini kendi çıkarlarına daha uygun bir yönde değiştirmek ve bu yolla toplumsal süreçleri yeniden yönlendirmektir."⁶⁵ Tarihsel kapitalizmin iktidar ilişkilerini kendi çıkarlarına uygun bir yönde değiştirmek ve toplumsal süreçleri yönlendirmek için kullandığı araç ise devlettir. Bu nedenle, devletlerin kapitalistler tarafından ticaretin önündeki en büyük engel olarak görülmesi gerçek dışıdır, bir aldatmacıdır. Modern devlet kapitalizmin kurumsal bir yapısıdır ve iddia edildiği gibi sermaye dolaşımı önündeki bir engel değildir; çünkü sermaye zaten sınır tanıyan bir kavram değildir ve sınırları aşan, üretim faaliyetlerine dayanan bir bölgesellik içinde işlemektedir.

Modern devlet, "insanların sorunlarının üstesinden gelmelerine yardım edebilmenin baş aracıdır."⁶⁶ Ama hangi insanların yararına faaliyet göstereceği iktidar sahipleri tarafından belirlenmektedir. Kapitalist dünya ekonomide ezilenin yanında olmak için faaliyet gösterecek bir devletin gayreti iyi niyetli bir çabadan öteye geçemeyecektir. Devletler ölçeğinde yaşanan rejim değişiklikleri ve devrimler tarihsel sistemin kendisi değişmedikçe bir anlam taşımamaktadır.

⁶⁴ Ibid., s. 135.

⁶⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 40.

⁶⁶ Ibid., s. 13.

Modern devletin en önemli özelliklerinden biri egemenlik iddiasıdır. Bu, 16. yüzyıldan beri sadece devletle değil, devletlerarası sistemle de ilgili bir iddiadır. "Egemenlik teoride, yerli (ve anayasal bakımdan uygun) otoritelerin ülke sınırları dahilinde yapmayı kararlaştırdıkları şeyleri yapma hakkı demektir."⁶⁷ Ancak hiçbir modern devlet, kendi içinde kendi otoritesine yönelik bir direnç olduğundan beri fiili olarak içte egemen olmamıştır. Bu direnci kırmak için devlet iktidarının en temel ögesi, kendi topraklarında kendi yargı gücünün geçerliliği olmuştur. Bir devlet ile diğer bir devletin ilişkilerinde ortak bir geçerlilik olduğundan beri hiçbir modern devlet dışta da egemen olmamıştır. Kapitalizmin özüne uygun olarak, zaten hiçbir durumda güçlüler zayıfların egemenliğini fiili olarak tanımamışlardır.⁶⁸

Kapitalist dünya-ekonomide egemen devlet zaman zaman bir gece bekçisi gibidir. "Gece bekçisi, nispeten karanlık bir yerde oturur, sıkıntı içinde parmaklarını çıtlar, uyumadığı zamanlarda ara sıra sopasını ya da silahını gösterir ve bekler. Görevi, malları çalmaya niyetlenenleri savuşturmaktır ve bu görevini öncelikle orada olmakla yapmaktadır."⁶⁹ Birileri gece bekçisinden mülkiyet haklarını korumasını talep etmiştir. Eğer korunamayacaksa sermaye birikiminin ne faydası olacaktır? Devlet hem polis gücü ile, hem hukuk düzeni ile hem de vergi yoluyla bu "koruma" görevini yerine getirmektedir. Belli hizmetleri yerine getirebilmek için toplanan vergi devletin başlıca düzenli gelir kaynağıdır ve makul ölçülerde olduğu sürece girişimciler istemeseler de bu vergiyi ödemeye ses çıkarmamaktadır. Belki de vergiyi bu anlamda gece bekçisinin maaşı olarak düşünmek yersiz olmayacaktır. Fakat devlet, kapitalistler için bir gece bekçisinden daha öte anlamlar da taşımaktadır.

Kapitalistlerin devletten bekledikleri ilk hizmet serbest pazara karşı korumadır; çünkü söylenenlerin aksine serbest pazar sermaye birikiminin düşmanıdır, kapitalistlerin arzuladıkları tekellerin oluşması önündeki bir engeldir. Devlet gerek yasal düzenlemelerle, gerekse elektrik gibi belli altyapı hizmetlerini tamamlayarak girişimcilerin işini kolaylaştırmaktadır.⁷⁰

Fakat, her tarihsel sistem gibi kapitalist dünya-ekonomide kendi çelişkilerine sahiptir. Bu çelişkileri aşamadığı anda çatalaşma noktasına ulaşacaktır. Devlette bir yandan tekelci uygulamalara yol açarken, diğer yandan rekabet güdüsü nedeniyle bu uygulamaların önünde bir engel teşkil

⁶⁷ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 227

⁶⁸ Immanuel Wallerstein, "States? Sovereignty? The Dilemmas of Capitalists in an Age of Transition," Conference on "State and Sovereignty in the World Economy", University of California, Irvine, 1997, <<http://fbc.binghamton.edu/iwsovy.htm>>

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid.

edebilecektir. Özellikle halkın devletin meşruiyetine inancını yitirdiği günümüzde bu ikilem devletin geri plana düşmesini destekleyecektir. Yine de, kapitalist dünya-ekonomi varolduğu müddetçe, yukarıda açıklanmaya çalışılan nedenlerden dolayı, devlete ihtiyaç duyacaktır.

“Devletler, işleyişlerinde uymak zorunda oldukları bir dizi kural ile onsuз yaşamlarını sürdüremedikleri bir dizi meşrulaştırıcıdan oluşan bir devletlerarası sistemin ayrılmaz parçaları olarak gelişmiş ve biçimlendirilmişlerdir.”⁷¹ Devletlerarası sistemin devlet üzerindeki kısıtlamaları, diplomaside, uluslararası hukukta ve savaş konusunda açıkça ortadadır. Tüm bu kısıtlamalar resmî egemenlik ideolojisinde ters düşmektedir. Devletlerarası sistemin kuralları rıza veya fikir birliği yoluyla değil, güçlülerin kısıtlamaları önce zayıfa, ardından da birbirlerine dayatmasıyla oluşmuştur.⁷² Burada da açıktır ki, devletler arasında tam egemen olmalarını engelleyecek bir hiyerarşi vardır. Bu hiyerarşileri destekleyen de devletlerin askerî güçleridir. Ancak devletler askerî, bürokratik boyutlarının oranıyla ya da kendilerine özgü ideolojik biçimleriyle değil, kendi sınırları içinde biriken sermayenin zaman içinde diğer devletlerinkine oranla daha fazla yoğunlaşması kriteri bazında bu güç hiyerarşisi içinde dizilmişlerdir.

Güçlü devletlerden hiçbiri dünya-ekonomiyi dünya-imparatorluğuna dönüştürme çabasında başarılı olamamıştır. “İktisadi sistemin yapısal temelinin, ayrıca başlıca sermaye biriktiricilerinin açıkça algılanan çıkarlarının, dünya-ekonomiyi bir dünya-imparatorluğuna dönüştürmeye temelden ters düşmesi”⁷³ bunu engellemiştir.

Kapitalist dünya-ekonomi devletlerarası sistemin düzenli olmasını ister. Bu nedenle, büyük güçlerin dünya imparatorluğuna dönüşmesine değil, ama hegemon güç olmasına izin vermektedir. “Devletlerarası sistemde hegemonya, sözde büyük güçler arasında devam eden çekişmenin dengeden uzaklaşmasıyla, bir gücün ekonomik, askerî, siyasi, diplomatik ve hatta kültürel alanda kendi kurallarını ve arzularını (büyük oranda) empoze etmesidir.”⁷⁴ Hegemonik gücün ciddi meydan okumalarla karşılaşmadan iradesini ve “düzenini” diğer büyük güçlere de kabul ettirebildiği bu tür hegemonya dönemlerinin modern dünya sistemi tarihinde üç örneği vardır: 17. yüzyılda Birleşik Eyaletler, 19. yüzyılda Birleşik Krallık ve 20. yüzyılda ABD.

⁷¹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 48.

⁷² Ibid., s. 49.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 225.

Hegemon gücün ortaya çıkışı tarımsal ve endüstriyel üretimde, ticaret ve finans alanında sahip olduğu üstünlüğe dayanır. Üstünlük önemlidir; çünkü diğer ana güçler ya yanında yer alarak müttefiki ve müşterisi olacak ya da kendilerini göreceli olarak amaçlarına ulaşamamış hissederek hegemon güce karşı savunmaya geçeceklerdir.⁷⁵

Hegemonya rasgele ortaya çıkmaz. Hegemonya, belirli koşullarda oluşan ve kapitalist dünya-ekonominin tarihsel gelişiminde önemli rol oynayan bir fenomendir. Modern dünya sisteminin üç hegemon gücünün yükselişinin temellerine baktığımızda benzer yanlar görülmektedir. Her birinin önce tarımsal-endüstriyel üretimde, ardından ticarete ve finanstaki başarılı olmasının yanında, ayrıca her biri hegemon olduğu dönemde küresel liberalizmin savunucusu da olmuştur. Üçü de malların ve sermayenin serbest dolaşımından yanadır. Bu liberallikleri liberal parlamenter kurumların genel onayına, bürokratik güçlerin arabuluculuğunda siyasi kısıtlamalara ve sivil özgürlüklere dek uzanmaktadır. Yine her biri zamanın standartlarına göre kendi çalışan sınıflarına yüksek bir hayat standardı sağlama çabasıdadır. Gözden kaçırılmaması gereken nokta, çıkarlarına olduğu müddetçe bu genel tutumlarından sapabilecekleridir. Kendi avantajları için diğer devletlerin işlerine müdahale edebilecek, gerektiği takdirde oydaşmayı sağlamak için içerde baskıcı bir politika izleyebileceklerdir.⁷⁶

Askerî açıdan ortak noktaları ise her birinin öncelikle güçlü bir deniz (hava) gücüne sahip olmuş olmasıdır. Ancak hepsi de bir kara gücüyle muhtemel çatışmalara karşılık hem kara kuvvetlerini geliştirmişler hem de önemli kara güçleriyle ittifak arayışına girmişlerdir.⁷⁷ Her hegemon güç bir dünya savaşının ardından ortaya çıkmış ve ortalama 25-60 yıl civarında mutlak bir hegemonya yaşamış; bu süreçte de devletlerarası sistemi kendi istikrar arayışına bağlı bir şekilde biçimlendirmeye çalışmıştır.

Aslında bu yükseliş geçicidir ve hegemon gücün bir de düşüşü vardır. Bir hegemon gücün gerilemeye başlamasının önemli göstergelerinden ilki, müttefik güçlerin ekonomilerinin güçlenmeye başlamasıdır. Paranın istikrarsızlaşması, yeni karar alma mevkilerinin ortaya çıkmasıyla dünya finans piyasalarında otorite kaybı, hegemon devletin mali krizler yaşamaya başlaması, dünya kutuplaşmasını ve gerilimini düzenlemede ve dengelemedeki etkisini yitirmesi, halkın hegemon gücün devamlılığını

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid., s. 257-258.

⁷⁷ Ibid.

sağlamak için varolan istekliliğinin azalması da hegemonik çöküşün diğer göstergeleridir.⁷⁸

Sayılanlardan da anlaşılacağı gibi düşüşün en önemli boyutu iktisadidir. Tarımsal-endüstriyel alandaki ve ticari ve mali piyasalardaki üstünlük ile rakipleri saf dışı bırakma üçlüsü “kapitalist gerçekliğin iki kayasına çarpmıştır.”⁷⁹ Bu kayalardan ilki, iktisadi etkinlik artışı getiren etmenlerin orta derecede güçlü devletler tarafından kopya edilebilirliği ve verili her iktisadi sürece sonradan katılanların yok edilmesi gereken eskimiş donanımına sahip olmamalarıdır. İkincisi ise hegemon gücün iktisadi etkinliğini kesintisiz sürdürmekte her anlamda çıkarı olması ve bu nedenle içeriden yeniden dağılım yoluyla çalışma barışını satın alma eğilimi göstermesidir. Buna askerî harcamaların artmasını da eklersek, rekabet gücünün düşmesiyle birlikte hegemon güç sona ermektedir.⁸⁰

Liberal Jeokültür

Wallerstein için jeokültür dünya sisteminin işlediği kültürel çerçeveyi temsil etmektedir. Burada kastedilen kültür, “hem bilinçli olarak hem de bilinçaltında, sistem içindeki mükafatı yönlendiren ve mensuplarını sistemin meşruiyetini benimsemeye ikna etmeye yönelik bir dizi yanılısma yaratan değerler ve temel kurallar dizisi”⁸¹ olarak kullanılmaktadır ve tüm dünya sistemlerinin jeokültürleri vardır.

Modern dünya sisteminin jeokültürü Fransız Devrimi ile vücuda gelmiştir. Fransız Devrimi'nin etkisiyle sermayenin sonsuz birikimiyle en fazla uyum gösteren bir değer sistemi kültürel bakımdan olgunlaşmıştır.⁸²

İdeolojiler

Fransız Devrimi, 17. yüzyılın Newtoncu biliminin ve 18. yüzyılın ilerleme kavramlarının ilahlaşmasını, kısaca modernlik diyerek adlandırdığımız şeyi ifade eden bir dönüm noktasıdır.⁸³ 1789, iki yeni ilke oluşturmuştur: siyasi değişimin normallığı ve halk egemenliği. Bu ilkeler dünya sistemine ilişkin sonuçları itibarıyla, kendi içlerinde ve kendiliklerinden devrimcilerdir ve bu nedenle kapitalist dünya-ekonominin meşruiyetini sağlamak bir yana, uzun vadede onu gayrimeşru kılma tehdidinde de bulunmaktadır. Dolayısıyla, Fransız Devrimi aslında sistem karşıtı hareketlerin ilkinin de temsil

⁷⁸ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 36.

⁷⁹ *Ibid.*, s. 50.

⁸⁰ *Ibid.*, s. 51.

⁸¹ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 141.

⁸² Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 24.

⁸³ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 126.

etmektedir. Bu nedenle dünya sisteminin kadroları bu fikirleri daha büyük bir bütün içinde boğarak zaptetmek için daha geniş bir jeokültürün geliştirilmesi ihtiyacını hissetmişlerdir.⁸⁴ Bu yeni jeokültürün geliştirilmesindeki anahtar da liberal ideoloji olmuştur.

Wallerstein'a göre "ideoloji, çok sayıda insanı harekete geçirmeyi hedefleyen kapsamlı, uzun vadeli bir siyasi program" anlamını taşır.⁸⁵ İdeoloji bir dünya görüşü (*Weltanschauung*) değildir. Fransız Devrimi'ni takiben ideolojilerin ortaya çıkması yeni dünya görüşüne, yani modernliğe verilen çeşitli tepkilerle ilişkilidir. Fransız Devrimi'nin yarattığı yeniliğin üstesinden gelebilmek için belli siyasi stratejilerin gerekli olduğu düşüncesi temelinde liberalizm, muhafazakârlık ve sosyalizm şekillenmeye başlamıştır. Bu kavramların kullanılmasına başlanması için ise 19. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Wallerstein, Fransız Devrimi sonrasında bu üç ideolojinin öznesinin de halk olduğunu belirtir. Halkın nesnesi ise devlettir. Her üçü de söylemlerinde her ne kadar devlete karşı halkın tarafında olduklarını belirtse de, aslında üçünün de siyasi programlarını gerçekleştirmek için devlet hizmetlerine ihtiyacı vardır. Bu anlaşıldıktan sonra üçü de devlet anlayışlarını söylemlerine taşımıştır. Sosyalistlere göre devlet, genel iradenin uygulayıcısıyken, muhafazakârlara göre genel iradeye karşı geleneksel hakların koruyucusu, liberallere göre ise bireysel hakların serpilmesine izin veren koşulların yaratıcısıdır.⁸⁶

Muhafazakârlık modernliğin gelişine bir tepki olarak zararı sınırlama ve yaklaşmakta olan değişiklikleri mümkün oldukça engelleme peşinde bir ideolojidir. Devletin yenilikçiliği, monarşi gibi muhafazakârlığın temel direklerini yıkıcı bir unsur olarak algılanmıştır. Yine de 1789 sonrası hızla evrilen toplum yapısı içinde pratikte muhafazakârların da devlet müdahalesine ihtiyaçları vardır. Muhafazakârlar, siyasal değişimlerin ancak ezici talep olduğu takdirde yapılmasından ve halk egemenliğinin geleneğin erdemini temsil edenlerce hayata geçirilmesinden yana olmuşlardır.⁸⁷

Liberalizm iki karşıt ideolojinin ortasında, ikisine de karşıt uzaklıkta merkezî, bireyci ve sözleşme esaslı bir ideoloji olarak kendisini tanımladı. Devlet yapısının uzun vadeli pekiştirilmesine imkan veren tek ideolojydi. Devletin sadece kendi çıkarları olmadığı, çoğunluğun uzlaşma ve oydaşmasının taşıyıcısı olduğu varsayımına dayanarak, çatışmaların nihai

⁸⁴ Ibid., s. 142-143.

⁸⁵ Ibid., s. 95.

⁸⁶ Ibid., s. 84-85.

⁸⁷ Ibid., s. 143.

çözümü devlet kararlarında aranıyordu.⁸⁸ Sistemin jeokültürünü oluşturmak için seçilen de liberalizm oldu.

Sermayenin sınırsız birikimine ve yeniden üretimine değer veren liberaller en uygun hızla değişimden yanaydılar. Bu değişim, akılcı, sürekli ve bilinçli bir ilerlemeydi. Ancak bu süreç ileri sürdükleri gibi demokrasiyi içeren bir süreç değildi. Wallerstein'a göre, "liberalizm, demokrasiye karşı icat edildi. Liberalizmi doğuran sorun, önce merkezde, daha sonra bütün olarak dünya sisteminde tehlikeli sınıfların nasıl zapt-ü rapt altında tutulacağıydı"⁸⁹ ve bu soruna önce devlet sınırları içinde iki çözüm getirildi: genel oy ve refah devleti.

Böylece biraz siyasi hak ve artı değerden verilen biraz payla çalışan sınıflara sermaye birikimini fazla etkilemeyecek ölçülerde ödünler verilerek tehlike unsuru olmaları önleniyordu. Tehlikeli sınıfları manipüle edecek diğer icat ise milliyetçilik oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından aynı çözüm devletlerarası ilişkilere taşındı. Genel oy hakkına paralel olarak self-determinasyon hakkını kullanarak dünya devletleri arasına katılma hakkı tanınırken, ekonomik olarak da hem sosyalist hem de liberal kamp, az gelişmiş ulusların ekonomik kalkınmasını gündeme aldı.

Sosyalizm biçimlenen en son ideolojidir. İnşasında 1848 en önemli tarihtir; çünkü bu döneme dek sosyalistler kendilerini Fransız Devrimi'nin mirasçıları olarak görmüşlerdir. Değişimin hızla gerçekleştirilmesini, kayda değer bir halk baskısı olmadan sürecin ilerlemeyle sonuçlanmayacağını savunmuşlardır. Bu açıdan muhafazakârlarla karşılaştırıldıklarında, biri son derece yavaş ve eşitleyici eğilimlere mümkün olduğunca direnç göstererek gerçekleşecek bir değişimden, diğeri ise hızlı ve eşitsiz yapıları mümkün olduğunca parçalayıcı bir değişimden yanadır.⁹⁰ Bireyci faraziyeler reddedilerek toplumsal uyum inşasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır.⁹¹

1848'den itibaren iki aşamalı bir sosyalist strateji gelişmiştir. İlk aşamayı devlet iktidarını ele geçirmek, ikinci aşamayı devlet iktidarını toplumu dönüştürmek için kullanmak oluşturur. Sosyalistlere göre devlet, sınıf eğilimli bir yapıdır ve burjuvazinin çıkarlarını korumaktadır. Devlet iktidarı ele geçirilerek bu yapının eğilimi işçiler lehine değiştirilmelidir. Ama pratikte, işyeri koşullarının düzenlenmesi, işçilerin örgütlü faaliyetlerinin yasallaşması gibi taleplerin gerçekleştirilmesi yine bu burjuva eğilimli devletten istenmiştir.

⁸⁸ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 25.

⁸⁹ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 46.

⁹⁰ *Ibid.*, s. 143.

⁹¹ *Ibid.*, s. 221.

Wallerstein'a göre solun 19. yüzyılda kendini bilinçli bir şekilde örgütlemeye başladığı günden beri varolan temel açmazı, sistemden yararlanmayanların eşit derecede şevkle bu sistemi dönüştürmeyi arzuladıklarını varsaymasıdır. Oysa, bilgisizlik, korku ve ilgisizliğin yanında, bireysel yükselme olanağı, ezilenlerin uyanık bir azınlığı için bir çıkış yolu sağlamaktadır. Ayrıca, sistemden faydalanamayanların ekonomik ve askerî açıdan sistemden faydalananlardan daha güçsüz olduklarını da unutmamak gerekir.⁹²

Wallerstein'ın bu açıklamasından anlayacağımız gibi, bugün bildiğimiz temel üç ideoloji de kapitalist sistemin jeokültürü içindedir. Dolayısıyla bu nedenle, bu sistem içinde sosyalist bir devrimin yaratacağı etki ya da ne kadar sosyalist olacağı veya böyle kalacağı tartışmalıdır. Değişmesi gereken tek tek devletler değil, sistemdir.

Bugün "Marksizm-Leninizmin nalları dikmekte oluşunun sebebi, bütün gelişmeci ideolojilerin nalları dikmekte oluşudur...Ne var ki, Marksizm bir ulusal gelişme ideolojisi olarak yola çıkmamıştır ve sadece bu daraltıcı tarzda anlaşılmaya mahkum değildir."⁹³ Belli devletlerde resmî devlet doktrini haline gelen sosyalizm, birkaç devlet iktidarını ele geçirdiğinde değil, dünya sisteminin jeokültürü haline geldiğinde zafere ulaşacaktır.

Sistem Karşıtı Hareketler

"Baskıya muhalefet, hiyerarşik toplumsal sistemlerin varlığıyla eşzamanlı olmuştur. Muhalefet sürekli, ama çoğu kez gizli bir haldedir. Ezilenler kendi muhalefetlerini aralıksız bir biçimde ifade etmekte –politik, ekonomik ve ideolojik bakımdan- çok zayıftır. Ne var ki bildiğimiz gibi, baskının özellikle boşa çıktığı, ya da yönetici katmanın gücünün sallantılı olduğu zamanlarda, hemen hemen kendiliğinden bir biçimde başkaldırmışlardır."⁹⁴

Bu başkaldırıları genellikle birbiriyle açık ilişki içinde olmayan, etkileri kısa vadeli hareketler olmuşlardır ki, yönetici katmanların en büyük avantajı da bunların süreksizliğidir. Ama modern dünya sistemi tarihinin iki devrimi bu süreksizliği kırmıştır. Tarihsel yenilgiler olarak sonuçlanan 1848 ve 1968 Devrimleri dünyayı dönüştürmek yolunda birbirini takip eden iki büyük adımdır.

19. yüzyılda ilan edilen Avrupa merkezli evrenselciliğin reddi olan sistem karşıtı hareketler, aynı zamanda sistemin bir ürünüdür. En basit anlamda, dışlananların da dahil edildiği ve eşitliğin olduğu bir sistem talep

⁹² Ibid., s. 202.

⁹³ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 133-134.

⁹⁴ Giovanni Arrighi et al. , *Sistem Karşıtı Hareketler*, çev. C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen, İstanbul, Metis Yayınları, 1995, s. 34.

edilmekte ve bunu yaparken varolan jeokültüre karşı tepkiler eleştirel bir şekilde dile getirilmektedir.

1848, Fransız Devrimi'nin özgürlük, eşitlik, kardeşlik umutlarını yerine getirme ve Fransız Devrimi'nin sınırlarının üstesinden gelme çabasında olan bir halk devrimidir. 1968 ise hem Fransız hem de Rus Devrimi'nin özgün amaçlarını yerine getirme ve sınırlarının üstesinden gelme girişimidir. 1848, bugün "eski sol" dediğimiz ilk sosyalistlerin kurumsallaşmasına yol açarken; 1968, yeni muhalif toplumsal hareketleri kurumsallaştırmıştır.⁹⁵

"1848'in başardığı şey, sistem karşıtı hareketlerin temel bir politik stratejiye -toplumu ve dünyayı dönüştürme yolundaki vazgeçilmez ara durak olarak (şu ya da bu yolla) devlet iktidarını ele geçirme şeklindeki dolaysız amaca ulaşma stratejisine- doğru tarihsel dönüş olmuştur."⁹⁶ Bu yolda kazanılan ilk zafer ise 1917'dir. Bunu başka devletlerde iktidara gelen ya da iktidara ortak olan diğer sosyalist partiler izler. Ama bu hareketler kısa vadede dünya sisteminin temel ilkelerine karşı bir siyasi enerjiyi harekete geçirmiş olsa da, orta vadede, bizzat devlet iktidarını ele geçirdikleri için kapitalist dünya ekonomisinin çevrimsel yenilenmesinin bir parçası haline gelmişlerdir. Uzun vadede ise sistemin yapısal bunalımına katkıda bulunurlar. İşte bu da yeni hareketlerin, eski hareketlerin dünya sisteminin stabilizasyonunda oynadıkları rolü sorgulamalarına yol açmıştır.⁹⁷

1960'ların sonuna gelindiğinde, dünya sisteminin yapısı açısından -oy hakkı, egemenlik ve refah devleti, ulusal kalkınma vasıtasıyla dünya çalışan sınıflarının uysallaştırılması- sınırlara ulaşılmıştır.⁹⁸ 1945-60'larda Batı Avrupa Sosyal Demokrat partileri işçi sınıfının örgütlü hale gelmesi ve yaşam standardının yükselmesi gibi pek çok hedefine ulaştıysa da ücretli emeğin büyüyen üç kesimine seslenmekte zorlanmaktadır: maaşlı meslek sahipleri, "kadınlaşmış" hizmet sektörü ve "etnikleştirilmiş" vasıfsız/yarı-vasıflı işgücü.⁹⁹

1968, liberal jeokültürün farkına varmanın şokudur. Eski hareketlerin iyimserliği yitmiştir. Artık insanlar çocuklarının kendilerinden daha iyi bir dünyada yaşayacağı umudunu yitirmiş, kendilerinden daha kötü bir dünyada yaşayacakları korkusunu taşımaya başlamışlardır.¹⁰⁰

⁹⁵ Ibid., s. 96.

⁹⁶ Ibid., s. 99.

⁹⁷ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 64.

⁹⁸ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 227.

⁹⁹ Arrighi et al., *Sistem Karşıtı Hareketler*, s. 88.

¹⁰⁰ Wallerstein, "States? Sovereignty? The Dilemmas of Capitalists in an Age of Transition" <<http://fbc.binghamton.edu/iwsovtv.htm>>

1968, öncülüğünü büyük ölçüde gençlerin yaptığı, üniversitelerde yeşeren bir hareket olarak dünya sistemindeki ABD hegemonyasına ve buna rıza gösteren SSCB'ye, eski sol hareketlere karşı çıkmış, liberal jeokültürün evrenselci iddialarına meydan okumuştur. Kalkınmacı ideolojinin herhangi bir şey gerçekleştirip gerçekleştirmediği sorgulanmış, ideolojik kuşku tohumları ekilmeye başlanmıştır.¹⁰¹

1968 devrimcileri sonunda öğütlemenin liberalizm olduğunun altını çizerek üç ideolojinin her birine karşı ilk ciddi entelektüel meydan okumanın temsilcisi olmuşlardır. Sadece devlet yapıları içinde iktidarda olanların değil, devletin "ideolojik aygıtları" içinde iktidarda olanların da karşısına dikilmişlerdir. Bu bakımdan bütün sistem karşıtı hareketlere de meydan okumuşlardır.¹⁰²

Eski sol artık çözümün bir parçası sayılmamaktaydı. Ne kadar başarılı olsa da hâlâ etnik/ulusal azınlıklar, kadınlar, göçmenler gibi dışlanan nüfus kesimleri bulunmaktaydı. Eski solcular devrimci ruhlarını kaybetmiş, sisteme ayak uydurmuşlardı. Ayrıca işçi sınıfı veya halk adına iktidarda bulunsalar da küçük bir grup adına, baskıcı bir yönetim izlemekten çekinmiyorlardı.¹⁰³ Artık karşı koyan değil, karşı konulan bir konuma sahiplerdi.

Bu eleştiriler ışığında, eski solun önce "devlet iktidarını ele geçir, ardından toplumu dönüştür" stratejisi tartışmasız hakikat statüsünü kaybetti. Tek bir birleştirici partinin en etkin olacağı varsayımı ve kapitalizmin içindeki tek çatışmanın emek-sermaye çatışması olduğu kabul görmemeye başladı. Demokrasinin bir burjuva kavramı olduğu fikri, yerini demokrasinin kapitalizm karşıtı ve devrimci bir düşünce olduğu fikrine bıraktı. Determinist klasik bilime olan inancın yerini sarsan ise, düzen ve kaos arasında daha karmaşık bir ilişki hakkında düşünme isteğine bıraktı.¹⁰⁴

1968, liberal ideolojinin dünya sisteminin jeokültüründeki hakimiyetini sarstı ve aynen 1848'in hemen ardından olduğu gibi, 1970'ler de gerçek bir ideolojik üçlemeye sahne oldu.

Kapitalist Dünya Ekonomisinde Ayrımlar

Ait olduğumuz, değerlerimizi aldığımız, bağlılık duyduğumuz, toplumsal kimliğimizi tanımlayan muhtelif cemaatlerin hepsi, günün ideolojilerine göre yeniden inşa edilen tarihsel yapılarıdır. Evrenselcilik ise bu ulusal,

¹⁰¹ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 117.

¹⁰² Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 27.

¹⁰³ *Ibid.*, s. 155.

¹⁰⁴ Wallerstein, *Liberalizmden Sonra*, s. 205.

kültürel, dinsel, etnik ya da toplumsal kurumların karşıt kutbu olarak bize sunulan, hatalı değilse bile aldatıcı bir görüştür.¹⁰⁵

Köklerini üç büyük tek tanrılı dinde bulan, Newtoncu bilim tarafından beslenen ve felsefi rengini Aydınlatma sırasında alan evrenselcilik, modern dünya sistemi jeokültürünü oluşturan en önemli unsurlardan biridir. Batı'nın Batılı olmayan toplumlara, gücünün güçsüze bir armağanıdır ve zayıflar için bu armağanı kabul etmek de, reddetmek de kaybetmektir.¹⁰⁶

Modern dünya sisteminde evrenselcilikle çelişir gibi gözüken ırkçılık, evrenselciliğe kastedilenin Batılılaşma, Batı gibi olma anlamına geldiğini anladığımız anda bu özelliğini kaybeder. Evrenselin içindeki ayrımcılık karşımıza çıkmıştır.

İrkçilik, kapitalizmde emeğin hiyerarşisini sağlamakta kullanılır. Eski sistemlerde yabancı düşmanlığı, yabancıyı istenilen homojen çevreden dışarı atarken, kapitalizm içine almaktadır. Çünkü her dışlama eylemi, sermaye birikimi için gerekli üretim kaynağı olan emeğin kaybıdır. Kapitalizm, herkese yeteneğine göre ödül ilkesi getirmekte ve bunun verasetten daha kabul edilebilir olduğunu iddia etmektedir. Ama, ırkçılık, milliyetçilik, etnik ayrımcılık ve cinsiyetçilik yoluyla ayırdığı grupları emek gücü olarak kullanırken, onlara sahip oldukları bu kimliklere göre hiyerarşik bir yer verir ki, bu çoğunlukla alt bir katmandır ve bu alt katmanlar kapitalizm yaşadıkça her zaman varolacaklardır. Faşizm gibi, ırkçılığın ana görevini aşırıya taşıyan uçlar reddedilirken, reddedilmesinin nedeni ırk ayırımına karşı çıkmak değil, emek gücünün dışlanmasını önlemektir.

Dolayısıyla, evrenselcilik ve ırkçılık ayrı yönlerde doğru giden ama birbirinden ayrılamaz zikzaklardır. Bugün bu zikzakların da artmasının etkisiyle, çatışmalar keskinleşmektedir.¹⁰⁷

Halklık (Peoplehood): İrk, Ulus, Etnik Grup

Tarihsel sosyal bilimlere baktığımızda "halk" kavramının nadiren kullanıldığı, onun yerine ırk, ulus, etnik grup gibi üç ortak kavramın tercih edildiği görülmektedir. İrk, genetik; ulus, devletin potansiyel ya da varolan sınırları ile bağlantılı sosyo-politik; etnik grup ise devlet sınırlarıyla bağlantısız kültürel bir kategori olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu kategoriler, neden bazı şeylerin bugün olduğu gibi olduğunu ve değişmemesi gerektiğini ya da değiştirilemeyeceğini açıklamak için kullanılabileceği gibi, daha derin ve eski sosyal gerçeklikler adına, neden

¹⁰⁵ Balibar, Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 283-284.

¹⁰⁶ Wallerstein, *Jeopolitik ve Jeokültür: Değişmekte Olan Dünya-Sistem Üzerine Denemeler*, s. 288.

¹⁰⁷ Balibar, Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 48.

değiştirilmeleri gerektiğini açıklamak için de kullanılabilirler. Wallerstein, bu sosyal gerçeklikler adına, bu kategorilerin niçin modern dünya sistemi tarafından yaratıldıklarını inceleme yolunu seçmiştir.

“Kapitalist dünya-ekonomi yayıldıkça, merkezî ve çevresel üretim süreçlerinin yoğunlaşmaları coğrafi olarak giderek daha oransız hale geldikçe, ırksal kategoriler bazı etiketler altında belirginleşmeye başlamışlardır.”¹⁰⁸ İnsanlar arasındaki bazı genetik farklılıklar gözle görülebilir olsa da, bu durumu “ırklar” adını verdiğimiz birçok şeyleşmiş gruplaşmayla kodlamak tamamen toplumsal bir karardır.¹⁰⁹

İrk, kapitalist sistemdeki merkez-çevre yapılanmasının yarattığı bir kavramdır ve bu yapının devamı için gereklidir. Sömürü ile birlikte yaratılan ırklar –ki genetik bir temeli vardır– merkez-çevre yapısının yarattığı coğrafi farklılaşmayla paraleldir, yani eksensel işbölümünün “dışavurumu, itici gücü ve sonucudur.”¹¹⁰

“İrkçilik, aşağı katmanlardaki grupları hizaya getirmeye, orta katmanlardakileri ise dünya polis sisteminin gönüllü askerleri olarak kullanmaya yaramıştır...Yapısal olarak kurbanları birbirinin karşısına diktiğinden, sistem karşıtı grupların geniş kitleleri seferber etmesi de güçleşmiştir.”¹¹¹

“Ulus”, modern dünya sisteminin yarattığı kategorilerden bir diğeridir. Kapitalist dünya ekonomisinin siyasal üstyapısı olan devletlerarası sistemde yer alabilmek için devlet, devlet olabilmek için de bir “ulus” a sahip olmak gerekmektedir. Modern dünya tarihine bakıldığında, yaygın inanışın tersine, pek çok örnekte, devletin ulustan önce geldiği, milliyetçi hareketlerin devletlerarası sistemin işlemeye başlamasının ardından ortaya çıktığı görülmektedir. 1450-1815 tarihleri arasında, Batı Avrupa’da devletlerin kurulduğu dönemlerde devletçilik vardır, ama milliyetçilik hemen hemen yok gibidir. Milliyetçilik, 19. yüzyılda sahneye çıkar, 20. yüzyılda ise sömürgeleştirilmiş bölgelere yayılır.

Modern dünya sisteminde devletler egemen olduklarını ilan ettikleri andan itibaren kendilerini iç parçalanma ve dış saldırı tehdidi altında bulurlar. Ulusal duyguların gelişmesi bu tehditlerin azalması demektir ve iktidardakilerin yararınadır. Ulus, tutkal görevindedir.

“Devletin dışındaki ya da herhangi bir alt-bölgesindeki gruplar karşısında çıkarlarını artırmak için devletin yasal gücünü kullanmakta fayda

¹⁰⁸ Ibid., s. 101.

¹⁰⁹ Ibid., s. 102.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 67.

gören her grubun, taleplerinin meşrulaştırılması olarak milliyetçi duyguları kışkırtmaktan çıkarı vardır. Dahası politikalarının etkisini artıran idari tekbiçimlilik devletlerin yararınadır. Milliyetçilik böyle devlet düzeyinde tekbiçimliliklerin dışavurumu, itici gücü ve sonucudur."¹¹²

Bir devletin "ulus" olması, o devletin devletlerarası hiyerarşideki yerini de belirleyen bir unsurdur. İrksal kategorileşme merkez-çevre ilişkisini koruma ve ifade etmenin bir tarzıyken, milliyetçilik, bu hiyerarşik düzen içinde devletlerarası rekabetin bir ifadesidir ve ırkçılığın kabalığına karşı, sistemde daha ayrıntılı avantajlar sağlar.¹¹³

Kapitalist dünya-ekonomünün en son ayrımı ise etnik gruptur. Ulus devlet içinde azınlıklar dediğimiz grup artık bu adla nitelendirilmektedir. Azınlık diyebilmek için bir çoğunluğa ihtiyacımız vardır. Azınlık olmanın sayılarla değil, toplumsal güç derecesiyle ilişkisi de son derece açıktır. Bu toplumsal gücün ölçüldüğü birim de devletlerdir. Bu nedenle etnik grup kavramı da ulus kadar açık belirtilmese de devlet sınırlarıyla bağlantılıdır. Aradaki fark, bir devletin tek bir ulus, birçok etnik grup içermeye eğiliminde olmasıdır.¹¹⁴

Etniklik, devlet içinde, kapitalizmin çıkarına yönelik bir kategoridir. "Etnik grup, belirli uğraşsal/iktisadi rollerin verildiği, ele gelir büyüklükte bir grup insandır. Bu işgücü dağılımı, dış görünüşü açısından etnik grubun ayırt edici kültürü -din, dil, değerler, kendine özgü gündelik davranış kalıpları- ile simgelenmiştir."¹¹⁵

Milliyetçilik, askerlik ve eğitim yolları kullanılarak resmî düzeyde öğretilirken, "eşitliğe" aykırı olmaması için etniklik grup içinde öğretilerek bu durum toplumsal temelde meşrulaştırılmaktadır.

"Etnikleşme ya da halk olma, tarihsel kapitalizmin temel çelişkilerinden birini -aynı anda hem kuramsal eşitliğe hem de pratik eşitsizliğe kalkışmasını- çözmekte ve bunu dünyanın emekçi tabakalarının zihniyetlerini de kullanarak yapmaktadır."¹¹⁶

Sınıf

Sınıflar evrim geçiren ve değişen, farklı ideolojik kıyafetler giyebilen, tarihsel sistemdeki çelişkilere ilişkin nesnel yapılardır ve dünya ekonomisinin temel politik gerçekliği, farklı biçimler alan sınıf çatışmalarıdır. "Sınıf mücadelelerinin kaçınılmaz ve temel olduğu tezi, diğer

¹¹² Balibar, Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 104.

¹¹³ *Ibid.*, s. 104-105.

¹¹⁴ *Ibid.*, s. 105.

¹¹⁵ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 64.

¹¹⁶ Balibar, Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 107.

mücadele biçimlerinin patlak vermesiyle hiçbir şekilde yanlıılanamaz; çünkü söz konusu diğer mücadelelerin sınıf mücadelelerinin maskelenmiş biçimi olduklarını söylemek daima mümkündür."¹¹⁷

Kapitalizm, daha çok sermaye biriktirenlerin ödüllendirildiği bir sistemdir. Bu nedenle sürekli kâr arayışı sürekli bir yayılmayı getirmektedir. Sistem, üreticilerin yarattığı artı değere el koymaları için yatırımcılara yasal himayeler sağlamaktadır. Sağlanan birikimin tümü ise tüketime gitmemekte, bir kısmı yeni yatırımlar olarak piyasaya dönmektedir. Bu yapı, en basit anlamda, sermaye birikimi yapamayanların sermaye birikimi yapanlara yenilmesi olarak ifade edilebilir.¹¹⁸

Bu sistemde kendi yaratmadıkları artı değerin bir bölümünü alan ve bunun da bir bölümünü sermaye birikimi yapmak için kullanan sınıf burjuvazidir. Burjuvazi de diğer tüm toplumsal katmanlar gibi durağan değil, sürekli yeniden yaratılan, biçim ve bileşim olarak değişim süreci içinde olan bir sınıftır. Burjuva olmanın yolu pazardaki başarıdan geçmektedir; çünkü burjuvazi için kapitalizmin dinamiği siyasal ya da kültürel kurumlarda değil, ekonomide yer almaktadır. Burjuva sınıfının homojenliğini sağlayan da budur. Ancak bu homojenlik çatışmadan uzaklık anlamını taşımamaktadır. İktisadi daralma anlarında yoğunlaşan sınıf içi çatışmalar sermaye birikimini yenileme ve yeniden canlandırma mekanizmasının parçasıdır. Bu tür çatışmalar işe yaramazların bir kısmını arındırırken, toplumsal-siyasal yapıları değişen iktisadi etkinlik ağıyla da uyumlaştırmaktadır. Bu durum kimilerine göre ilerleme olarak adlandırılrsa da, Wallerstein'a göre, yaşanan daha temel toplumsal dönüşümler ilerleme olarak adlandırılmayı hak etmektedir.¹¹⁹

Bu temel toplumsal değişimi gerçekleştirecek olan burjuvazinin değil, proletaryanın evrilen karakteri olacaktır. Burjuvazinin kendi yaratmadığı bu artı değeri alan sınıf olduğunu düşündüğümüzde, proletarya, yarattığı artı değerin bir kısmını başkalarına bırakan bir sınıf olarak tanımlanabilmektedir. Demek ki, kapitalist üretim tarzında yalnızca proleterler ve burjuvalar vardır. Kutupluluk yapısaldır.¹²⁰

Bir üretici ya yarattığı değerin hepsine sahip olur, ya bir kısmına sahip olur, ya da hiçbir parçasına sahip olmaz. Eğer hepsine sahip oluyorsa zaten kapitalist sistemin dışındadır. Çeşitli emek biçimleri arasında iktisadi ve siyasal imaları açısından büyük farklılıklar vardır ve iktisadi olarak denetlenebilecekler içinde en yüksek karşılık alan ücretli emektir. Çünkü

¹¹⁷ Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 215.

¹¹⁸ Balibar, Wallerstein, *İrk, Ulus, Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, s. 147-148.

¹¹⁹ *Ibid.*, s. 149-151.

¹²⁰ *Ibid.*, s. 151.

artığının belli bir kısmı denetim maliyetine harcanmak yerine üreticiye verildiğinde, fazla denetim maliyeti gerektiren emek süreçleri daha az masraflı olmaktadır. Dolayısıyla burjuvazi için ücretli emek pahalı bir üretim tarzı olduğu için, kapitalist dünya- ekonomide hiçbir zaman tek ve hatta birincil emek biçimi olmamaktadır.¹²¹

“Bireyler, daha önceki tarihsel sistemlerde olduğu gibi tarihsel kapitalizmde de, hane adını verebileceğimiz, cari gelir ve birikmiş sermayeden oluşan bir ortak fon kullanan, göreceli olarak istikrarlı yapılar çerçevesinde yaşama eğiliminde olmuşlardır.”¹²² Emekçi sınıflara üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayrımın dayatılmaya başlanması da bu hane yapıları bağlamında olmuştur. Üretken emek, para kazanan, üretken olmayan emek de artı-değer üretmediği söylenen emek olarak tanımlanmıştır. Bu farklılaştırma, bu türlere bağlanmış belirli roller yaratılması yoluyla güvence altına alınmış; üretken emek erkeğin işi, üretken olmayan emek de kadın ve ikincil olarak çocuk ve yaşlıların işi olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla, üretken iş hane dışında, üretken olmayan iş de hane içinde yapılmaktadır.¹²³

Cinse ve yaşa göre işbölümü tarihsel kapitalizme özgü bir özellik değildir. Ama tarihsel kapitalizmde yeni olan, işbölümü ile emeğin değerlendirilmesi arasındaki bağlantıdır. Erkeğin “ekmek parası kazanan”, ev işçisi olan kadının ise “ev kadını” olarak sınıflandırılmasıyla, kendisi de kapitalist sistemin ürünü olan istatistiklerde sadece ekmek parası kazananların hepsi iktisadi olarak etkin işgücü sayılmışlardır. Cinsiyetçilik böyle kurumsallaşmış, bu farklılaştırıcı değerlendirmeyi yasal ya da benzeri cins ayrımı ya da ayrımcılık mekânizmaları takip etmiştir.¹²⁴

Bu sistemde proleter hane halkı ücret gelirine bağımlı olduğu ve alacakları ücretin hayatta kalmanın ve yeniden üretimin gerektirdiği en az giderleri karşılaması gerektiği için kabul edeceği ücret eşiği her zaman yarı-proleter hane halkının kabul edeceği eşikten yüksektir. Çünkü yarı-proleter hane halkı içinde ücretlerin toplam hane gelirindeki payı küçüktür ve bireyin, hane gelirine reel gelirdeki oransal payından daha az katkıda bulunan bir ücret karşılığında işi kabul etmesi genellikle akla uygun olmaktadır. Dolayısıyla, verili bir bölgede önemli bir sayıda yarı-proleter hane halkının proleter hane halkına dönüşmesi işverenlerin ödediği reel ücret düzeyini yukarıya çekecektir. Ayrıca proleterleşmenin siyasal sonuçları (sendikalaşma gibi) vardır ve bunlar da ücretin yükselmesinde

¹²¹ Ibid., s. 153.

¹²² Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, s. 21.

¹²³ Ibid., s. 21-22.

¹²⁴ Ibid., s. 22.

etkili olmaktadır. Bu nedenle işverenler proleterleştirme konusunda isteksizdirler. Cins/yaşa göre işbölümünün yanı sıra, etnik ayrımlar yoluyla da, etnik grupları işgücü içinde, yaptığı işe karşılık reel ücret düzeyleri farklı olan rollere bağlamaya çalışmışlardır. Etniklik, yarı-proleter hane yapısını pekiştirmektedir. Bu tür etnik bir ayrımın, emekçi sınıflar için siyasal bakımdan bölücü bir rol oynaması da burjuvazi için ek bir avantaj olmuştur.¹²⁵

Sınıflar toplumsal cemaatin tanımı olmasalar da, ırk, ulus, etnik grup gibi toplumsal olarak inşa edilen gruplarla yoğun bir ilişki içinde olmuşlardır. Modern dünyada sınıf tabanlı bir çok siyasal etkinlik halk tabanlı siyasal etkinlik biçimini almıştır. Rus, Çin, Vietnam Devrimleri hem sosyal hem de ulusal devrimlerdir; çünkü sosyal olmaları için ulusal olmaları gerekmiştir.

Sınıf bilinci bir devlet yapısındaki başat gruba karşı güç kazanmanın en açık yoludur. Etnik-ulusal bilinç ise kısa vadede, asalet, din, ırk gibi bazı statülere göre malların dağılımını değiştirmeye hizmet etmektedir. Kültürel sembollerini kullanarak yüksek kademelerin farklı ödülleri meşrulaştırma yolu olarak kullanılmaktadır.¹²⁶

Sosyal sınıflar için yapılan geleneksel objektif ve subjektif sınıf statüsü ayrımı yüzeysel bir ayrımdır. Çünkü objektif sınıf statüsü sadece bir grup veya gruplar için subjektif hale geldiğinde gerçekten ve eğer objektif olarak varsa bile subjektif olarak hissedilmektedir. Subjektifliğin hissedilme derecesi, etnik-ulusal (*ethno-national*) bilincin sınıf bilincinin yerine geçmesinde önemlidir.¹²⁷

Sonuç

Immanuel Wallerstein dünya-sistem analizi ile övgüye değer görüldüğü gibi pek çok eleştiri de almıştır. Bu eleştiriler özellikle kapitalist dünya ekonomisini 16. yüzyıldan başlatması, bu sistemden önce neler olduğunu tam olarak yansıtmaması üzerinde yoğunlaşmıştır. Wallerstein'ın entelektüel kaynaklarından biri olan Fernand Braudel, Wallerstein'ı tarihe savaş açan bir Afrika uzmanı olarak görmekte ve onu Avrupa tarihine katı bir şema dayatan bir sosyal bilimci olarak betimlemektedir.¹²⁸ Kendisi gibi dünya sistem analizini benimseyen bir isim olan Andre Gunder Frank ise, arkadaşını Asya'yı çalışmalarına yeterince ve gerektiği şekilde katmadığı için eleştirmektedir. Wallerstein, her ne kadar uzaklaşmaya çalışsa ve

¹²⁵ Ibid., s. 23-25.

¹²⁶ Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, s. 318-320.

¹²⁷ Ibid., s. 318.

¹²⁸ Fitch, "Wallerstein'in Gezegeni", s. 141.

Avrupamerkezciliğe karşı olsa da, Avrupa merkezli bir analiz yapmaya devam etmektedir.

Sistemin yapısını devlet ve sınıflardan bağımsız görmesi ve merkez-çevre arasındaki gelişme farklılıklarını tatmin edici bir şekilde açıklayamadığı gibi eleştiriler bir yana, Wallerstein'ın belki de en çok tepki alan ve anlaşılmayan ya da anlaşılmak istenmeyen yanı, bu sistemin bir ürünü olan ideolojilere, özelde sosyalizme yönelik tezleri, bu çerçevede 20. yüzyılı geleneksellikten uzak yorumlayışı, Wilson ile Lenin'i aynı kefeye koyması, SSCB'yi ABD'nin bir alt-emperyalı olarak görmesi olmuştur. Bu nedenle, Marksistlerce Marksist olarak görülmemiş, liberallerce Marksist olarak kabul edilmiştir.

Wallerstein'ın sınıf çatışmasını temel alan yaklaşımı, sermaye birikimini kapitalizmin merkezine yerleştirmesi Marx'tan nasıl beslendiğinin önemli örnekleriyken; Marx'ı aşmaya yönelik adımı, mücadelenin nerede olacağını tam olarak belirlemiş olması olmuştur. Marx da dünyayı bir analiz birimi olarak kullanmıştır, ancak proletaryanın mücadelesinin ulusal düzeyde başlamasını da dile getirmiştir. Wallerstein ise ulusal sınırları tamamen reddetmektedir. Sermaye kapitalist dünya-ekonomide devlet sınırları dahilinde veya zaman zaman bu sınırları aşarak değil, bu sınırları hiç tanımayarak birikmekte ve bu birikim merkez-çevre gibi bölgeler arasında farklı boyutlar alabilmektedir. Bu farklılık da kapitalizmden kaynaklanmaktadır; çünkü eşitlik kapitalizme özgü değildir. Dolayısıyla eşit rekabet, eşit fayda, eşit birikim gibi kavramlar zaman zaman jeokültürün sözcülerince kullanılan propaganda söylemleri olmaktan öteye gidememektedir.

Wallerstein bugün modern dünya-sisteminin bir geçiş dönemi içinde olduğunu ileri sürmektedir. Sistemin acil çıkarlarının uzun vadeli çıkarlarla çatışması çözülemez hale gelmiştir. Çelişkileri artık sistemi beslemeyi bırakmış, uzlaşmaz noktalara gelerek sistemi çökertmeye başlamıştır. Bu düşüşün örnekleri en açık şekilde demokratikleşme, göç ve ekolojik dengenin bozulması gibi alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Kırsallıktan kopuş uzun vadede yeni emek kaynaklarının tükenmesi demekken, ekolojik dengeye verilen zararlar da hammadde kaynaklarının sona ermesini getirecektir.

Feodalizmde Kilise ve senyörler nasıl gerilediyse, bugün de sistemin önde gelen aracı olan devletin meşruluğu sallanmaktadır. Bunun nedeni küreselleşme, uluslararası şirketlerin artan rolü değildir. Uluslararası şirketler yükseldiği için devletin önemi azalmamaktadır. Tam tersine şirketlerin her zaman güçlü devlet yapılarına ihtiyacı vardır. Devlet yapıları zayıfladığı için bugün şirketler de zayıflamaya yatkın hale gelmiştir. Bu nokta uluslararası şirketlerin devletlerden giderek bağımsızlaştıklarını söyleyenler için tartışmalıdır.

Wallerstein'a göre küreselleşme günümüze özgü değildir. 19. yüzyılın başından beri kapitalizm bütün yerküreyi kapsayan bir dünya-ekonomidir, yani küreseldir. O günden bugüne devletin sürekli bir düşüş içinde olduğunu söylemek ise yanlış olacaktır. Devlet önem kaybetmektedir, çünkü meşruiyetini yitirmektedir. Sıradan insanın devlet tarafından uğratıldığı hayal kırıklıkları, onu devlete sırtını dönmeye ve etnik ya da dinsel gruplara sığınmaya götürmektedir. Mevcut sistemle uzlaşmayı reddedişin rengi de etnik ya da dinsel olmaktadır ki, aslında bu gruplar için sosyal mücadelenin bir diğer kılıfıdır. Çünkü bu kimlikler bir önceki bölümde ele alındığı gibi kapitalist dünya-ekonomide belli sınıflarla ilişki içindedir.

Önümüzdeki sistemin nasıl bir sistem olacağı bugünden belli değildir. Bu noktada Wallerstein karşımıza "ütopistik" kavramını koyar. "Ütopistik, tarihsel alternatiflerin ciddi bir şekilde değerlendirmesi, olası alternatif tarihsel sistemlerin gerçek rasyonelitesine ilişkin olarak kararlarımızın uygulanmasıdır."¹²⁹ Yani, insan yaratıcılığının gerçekçi bir değerlendirmesidir ve önümüzdeki gerçek sorun da bu sistemin yerine koymak istediğimizin ne olduğudur. Önerilen ütopya değildir; "zihnimizin üzerinde kurulan egemenliklere"¹³⁰ karşı mücadeledir. Mücadelenin aracı olarak Wallerstein bize dünya-sistem analizini sunmaktadır.

Dünya-sistem analizi dünyayı yorumlamamız için önümüze konulan bir alternatiftir. Wallerstein'ın eleştiri yağmuruna tuttuğu pozitivizmden ne kadar uzaklaştığı, Avrupa merkezilikten kurtulup kurtulmadığı tartışmalıdır ama düşüncemize yaratıcı başka bir yol açtığı da aşikârdır. Wallerstein, bahsedilen ilerlemenin bir türlü gerçekleşmediği, modernleşme kuramlarının tartışmaya açıldığı, postmodern söylemlerin giderek daha fazla dile getirildiği bir ortamda; akılcılığı, herkesin kendi aklını kullanarak bulması gereken bir yol olarak önümüze koymakta ve eleştirel bir bakış açısıyla bizi bize sunulanların altında yatanları keşfetmeye çağırılmaktadır. Klasik sosyal bilim modernizmin, dolayısıyla Batı'nın kendini meşrulaştırmasının bir aracı olarak görülse de akıl bir kenara bırakılmamaktadır. Wallerstein bu yaklaşımıyla postmodernlerden daha çok eleştirel kuramcılara yakın gözükmektedir. Yine de onun ismi her ikisinden de ayrı bir şekilde dünya-sistem analizi içinde ve onun kurucusu olarak anılmaktadır.

¹²⁹ Immanuel Wallerstein, *Ütopistik ya da 21. Yüzyılın Tarihsel Seçimleri*, çev. Taylan Doğan, İstanbul, Avesta Yayınları, 2001, s. 12.

¹³⁰ *Ibid.*, s. 81.

Sürekli sorgulayan ve sorularına kendi içinde mantıklı cevaplar bulan Wallerstein'ın, kurguladığı sistem dahilinde vardığı gelecekle ilgili varsayımlarının doğru çıkıp çıkmayacağını gelecek kuşaklar görecektir. Ancak doğru çıktığı takdirde sosyal bilimler alanında ödül alan değil, adına ödül konulan bir isim olacağı kesindir.